

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№37
(19470)

2021 чылдың
май 26
среда

Хүннүн үнери — 04.01
Ажары — 20.52
Хүн дурту — 16.51

Садар өртээ хостуг 12+

В.ХОВАЛЫГ СОҢГУЛДАЛАРГА КИРЖИР КҮЗЕЛИН ИЛЕРЕТКЕН

Республиканы барык 14 чылдың дургузунда удуртканының соонда, Шолбан Кара-оолдун халажылгаже бо чылдың апрельде үнгениниң соонда, ук албан-дужаалга түр үеде томуйлаткан Владислав Ховалыг сентябрь 19-та эртер Чазак Даргазының соңгулдаларына киржир күзелин илереткен.

«Чүнүң-даа мурнунда Владимир Путинниң мээң мурнумга салган сорулгаларның шиитпирлээшкининче кичээнгейни мөөңнээр уjurлуг мен. А соңгулдаларга хамаарыштыр алыр чүве болза, бүрүткел эгелей бээри билек-ле, документиерни киирер мен» деп, В. Ховалыг СЭТА-га берген интервьюзунга чугаалаан.

Команданың хевирлээшкини

В. Ховалыгның ат-сураа регионда билдингир, ол республиканың Саң-хөө яамызынга болгаш өске-даа саң-хөө черлеринге ажилдап турган, 10 чылдың дургузунда найысылал Кызылдың мэри болуп келген. Сөөлгү чылдарда «Тыва-энергосбыт» компанияны удурткан.

— Бир эвес мээң мурнумда салдыг сорулганың дугайында чугаалаар чүве болза, ол хөй талалыг-даа болза, чаңгыс угланышкынныг — республиканың хөгжүлдэин уламчылаары, чидиг айтырыгларны шиитпирлээри. Чижек кылдыр алырга, регионну яды-түрөңги байдалдан уштурун кызыдары, ажилчын туруштарны тывары болгаш тургузары,

электри энергиязынга өртектерни чавызадыры, социал чуртталга оран-савазын хөйү-биле тудары — деп, ол чугаалаан.

Апрель төнчүзүндө В. Ховалыг республиканың эрги чазан халажыдып чорудупкаш, чаа команданы күштелдирери-биле элзэн каш удурткучуларны солаан.

— Командаже ап болгу дег тодаргай кижилерни кыдыындан хайгаарап көрүп, элзэн арга-дуржулгалыг коллегаларым-биле, адырларның хоочуннары-биле сүмележирин уламчылап тур мен. Мээң-биле ам-даа ажилдаарын уламчылап турарлардан тодаргай санал-оналдарны, боттутг шиитпирлээшкиннерни манап турар мен. Куруг черге өрзэл ээлеп, саа-зыннар ыңай-бээр сескелээр кижилерниң меңээ херээ чок — деп, интервью берикчи чугаалаан.

Инвестиция төлөвилелдери

Салдыг сорулгаларны шиитпирлээринге кол чепсек — Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдэиниң амы-хууда программазы болур. Ол дөрт чылга көрдүнгөн, ооң баштайгы ажил-хемчеглери ам безин күүсеттинген, чижээлээрге, демир-бетон кылыглар заводу ажиттыг. Бо чылдың августа, Тыва Арат Республиканың 100 чылдаанында күүсеттинерин манап турар дараазында бир төлөвилел — «Чедер» санаторий-курорт болгаш кадыкшыдылга комплекзин тургузары.

«Көңүс чоокта чаа Чазак хуралына

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдэиниң амы-хууда программазында төлөвилелдерниң боттанышкынын чугаалаштывыс. Чижек кылдыр алырга, «Вавиол» компанияның тургузуп турары черлик кат-чимис болбаазырадыр комплекс ам безин продукцияны бүдүрүп эгелей берген» — деп, В. Ховалыг чугаалап турар. Регионда Курагино — Кызыл аразының демир-орук адырын ажилдадып киирерин манап турар, ол Тываны Транссиб-биле каттыштырар.

— Элегес — Кызыл — Курагино аразының демир-оруун хөмүр-даш чыдымының шигээлдэзи-биле катай тудары көрдүнүп турган. Амгы үеде бо айтырыгга бергедээшкиннер тургустунуп келген. Россия Федерациязының чазак ук төлөвилелди беш чыл хуусаага ара доктаадырының дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ол дээрже тудугну чорударындан ойталааны эвес-тир. Төлөвилел документациязының ажилдап кылышкыны уламчылап турар, ол күрүне экспертиказын эртер уjurлуг. Хөмүр тывыжының негелделериниң өскерлишкиниге белен турар уjurлуг бис — деп, В. Ховалыг чугаалаан.

Чуртталга оран-савазы, школаар болгаш

уруглар садтары

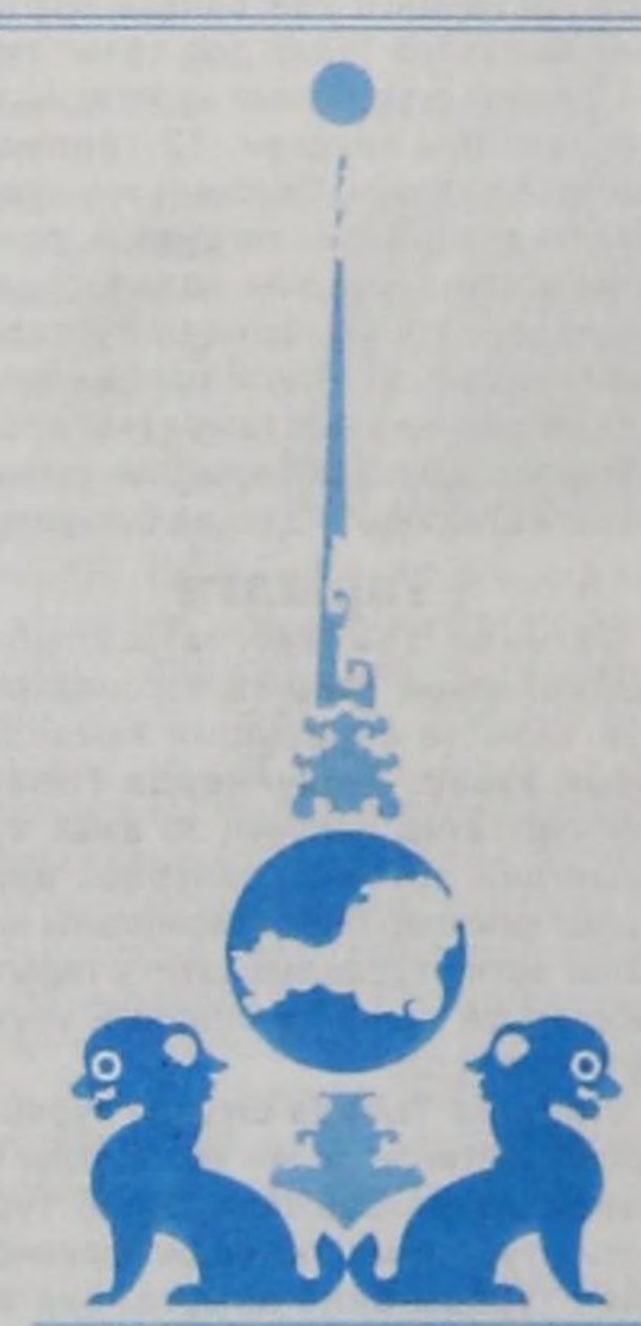
В. Ховалыгның чугаалап турары-биле алырга, чаа команданың мурнады боттандырар чүүлдериниң санында — тудуг адырын хөгжүдери болгаш чурттаар оран-саваның өртзэн бадырары болур. Амгы үеде республикада туттунуп турар хөй аал чурттаар бажыңнарны кол нуруу-зунда элп-бустур четкен бажыңнардан хамаатыларны көжүрериниң база өскүс уругларны чурттаар оран-сава-биле хандыраарының программаларының күсели-биле тудуп турар. Чаа удуртулга чурттаар оран-сава рыногун дагын катап тургузар апаар-дыр.

— Тывада шимчевес өнчүгө өртектерниң бедии, ол дээрже бажың-балгаттың катап садыглаашкыны-биле холбашкан болуп турар. Чаа бажыңнарны тудуп, инвесторларга база бо рынокка чижилгелиг байдалдарны тургузуп тургаш, шак ыңчаар байдалды өскерттир херек. Чүгле бо бүгү чүүлдер шимчевес өнчүгө өртектерни чавызадып болур — деп, Республика Баштыңының албан-хүлээлгелериниң түр үеде күүседикчи чугаалап турар.

Бо чылдың эң чугула объектилериниң бирээзи — Кызыл хоорайның кыдыында улуг школаның тудуу. Ында школа на-зылыг 2 муң хире уруглар чурттап турар. Школаарже чедип алыры оларга чидиг айтырыг болуп турар. Ынчангаш чурттап турары черинден ырак эвесе школага өөренири оларга чугула деп, В. Ховалыг демдегледип турар.

Ол ышкаш 2021 чылда 360 олуттук беш уруглар садын тудары көрдүнүп турар. Кызыл хоорайның «Мурнуу» микро-районунга 825 олуттук школаның тудуу эгелээр.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

100
ЧЫЛ
ТАР

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

СУЛА САЛДЫНГАН АЖЫЫ ЧОК

4-кү арында

"ПАЦАНКАЛАР" — АЪТКА ЫНАК БОЛУҢАР

6-гы арында

В.ХОВАЛЫГ СОҢГУЛДАЛАРГА КИРЖИР КҮЗЕЛИН ИЛЕРЕТКЕН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тывада 2021 чылды Улусчу эгелээш-киннер чылы кылдыр чарлаан. Улусчу эгелээш-киннерниң боттанылгазы чурт-такчылыг черлериниң социал-экономика хөгжүлдениң айтырыгларының шиит-пирлээш-киннерге хөй санныг чурттакчыларны хаара тудар деп санап турар. «94 хоорай-суурларның чурттакчылары 160 саналды кириген, 12 төлөвилел деткимчени алган. Оларның кол нуруузу иштикинниң туризмин хөгжүдери, регион-че инвестицияларны хаара тудары, девискээрлерниң, аржаан сугларның чаагайжыдылгазы-биле холбашкан. Бо удаада саң-хөө деткимчезин албаан төлөвилелдерни хамаарышкан яамылар даңзыга алырлар» — деп, ол бүзүрөткен.

Тарылга

Бөгүнде тоң чугула шалыпкын сорулгаларның санынга коронавируска удур тарылга ажилдарын хамаарыштырып турар. Бо хүннерде Тываның улуг чурттакчы чонунуң 30 ажыг хуузу тарылганы эрткен. Хоочураан аарыгларлыг кижилер безин тарылганы идеп-кейлиг эртип турарлар, шупту тарыткан кижилерниң санында оларның үлүү 26 хуу болуп турар.

«Тарылга Тывада шуудап турар, ол чурттуң иштинде эң эки көргүзүлгү беш девискээрниң санынче кирип турар. Бистиң тускай мергезилдиглеривистиң санап турары-биле алырга, бир звес тарылганың темпелери моон-даа соңгаар мындыг деңгелдиг болур чүве болза, Тывага коллективтиг иммунитет бо чылдың октябрьда хевирлеттинип болур — деп, В. Ховалыг демдеглээн. — Эрткен чылын бодум коронавируска хамчынганы алыстым. Мындыг таварылгада тарылга эрткен ажыг чок деп эмчилер чугаалаарлар-дыр. Чогум мээң өг-бүлемниң кежигүннери тарыдып алган улус».

Артур ХЕРТЕК очулдурган.

ҮШ МУҢ ТУҢ ВАКЦИНА КЭЭР

Тывада коронавируска удур тарылганың долу курузун 33013 алган, ол дээрге тарылганы алыр ужурлуг 124 муң кижиниң 26 хуузу.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы чыл эгезинден бээр республикага 52 муң туң келгенин, оларның хөй кезини ажыглаттынганын дыңнаткан. Майның 24-ке чедир 4687 туң вакцина арткан, ол тарылга пунктуларының 1,5 неделяда ажылдаарына чедер. Майның 25-те 3 муң туң «Спутник V» база 1600 туң «ЭпиВакКорона» кээр ужурлуг.

Республиканың тарылга пунктуларына неделя иштинде ортумаа-биле 3,2 киж тарыдып турар. Бо хүнүү-биле алырга, вакцинаның бирги кезээн 47255 киж, азы коллективтиг иммунитет тургузарына херек киж санының 37,8 хуузу алган. Россияда ол көргүзүг — 21 хуу.

ЧУРТТАР АРАЗЫНДА РЕЙСТЕР — КЫЗЫЛДАН

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг Москвада ажил-херекчи сургакчылаашкында чоруп турар.

— Россия Федерациязының Транспорт яамызынга баргаш, транспорт сайыдының оралакчызы Владимир Александрович Токарев-биле ажил-агыйжы ужуражылганы эрттирдим. Тываның найысылалы Кызыл хоорайда аэропортка агаар харылзаазының пунктузун ажадарының айтырыын сайгарып чугаалаштывыс. Чурттар аразында рейстерни Кызылдан ажадарын шагдала манап келген бис. Бистиң аэропортувус чурт-

тар аразының аэропорту чергелиг эрге-байдалды алган болгай, ынчалза-даа ону ол черге дүүштүр деирир болгаш чаагайжыдары чугула. Бо ажил-херекке федералдыг деңгелдиг деткимче херек, Россияның транспорт сайыдының оралакчызы-биле ону чугаалаштым. Ажылдап кылдынган төлөвилел-смета документацияны көргүзүп, ында көрдүнген чүүл бүрүзүнүң эргежок чугулазын бадыткап тайылбырладым. Айтырыгның алыс ханызын Владимир Александрович дораан-на сиңнигип билип, тургустунуп келген бергелерни шиитпирлээринге дузалажыр дугайында даалганы Россияның Транспорт яамызының эртирилге пунк-

туларын чаагайжыды тудар күрүне политиказының талазы-биле департаментке берген.

«Девискээрлерниң аэропорттарын болгаш маршруттарын сайзырадыр» федералдыг төлөвилелдиң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи Кызыл хоорайның аэропорту болурун Россияның кол транспорт албан чериниң удуртулгазы-биле дугуржуп алдым. Бистиң аэропорттуң техниктиг чаартылгазын дүргедедир болгаш чер кырында объектилериниң тургузуун сайзырадыр арганы ол дугуржулга биске бээр — деп, Владислав Ховалыг бодунуң блогунда бижээн.

БАШ БУРУНГААР БАДЫЛААШКЫН ТЫВАДА ЭГЕЛЭЭН

Күрүне Думазының депутадына «Чаңгыс демниг Россияның» мурнундан депшидериниң баш бурунгаар бадылаашкыны Тывада эгелээн.

Баш бурунгаар бадылаашкына киржиринге республикада 14 кордакчы албан эзузу-биле бүртүктөк, оларның аразында чүгле партия кежигүннери звес, эки турарчылар, хөй-ниитижилер болгаш партия кежигүннери эвестерниң төлээлери бар.

Күскү соңгулдаларга партияны кым төлээлээрин неделя дургузунда онлайн-бадылаашкына Тываның чурттакчылары тодарадыр.

«Чаңгыс демниг Россия» партияның Тыва регион салбырының секретары, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Каң-оол Даваа баш бурунгаар бадылаашкын эгелээн дугайында мынча деп чугаалаан:

— Май 24-тен бүгү Россияда, Тыва Республикада база Күрүне Думазының депутадына «Чаңгыс демниг Россияның» мурнундан улаштыр депшидер кордакчыларны шилир талазы-биле баш бурунгаар бадылаашкын эгелээн. Неделя дургу-

зунда, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, баш бурунгаар бадылаашкынның албан эзузунуң WWW.PG.ER.RU сайтызынга бадылап, боттарыңарның көрүжүңер-биле алырга, эң күштүг болгаш төлөптүг кандидатты шилип ап болур силер. Баш бурунгаар бадылаашкынның ажык болгаш бөдүүн хевирин ажыглап турар чүгле чаңгыс партия «Чаңгыс демниг Россия» дээрзин сагындырып каайн. Соңгулда мурнуу чарында кампания ылап-ла айыыл чок болзун дээш, бадылаашкынның көскүзүн хандыраы-биле «Күрүне ачы-дузасы» портал дамчыштыр соңгукчу бүрүзү бүртүкедип алыр арганы партия берген. Оон аңгыда, баш бурунгаар бадылаашкын системанын хакерлер үрегдээрден эң дээрэ IT-специалистер камгалап турар. Соңгукчуларның бадылаашкынарының санын көвүдөдир болгаш информация өскелерге билдингир апаарын ол болдурбас. Күрүне Думазының күскү соңгулдаларга «Чаңгыс демниг Россияны» төлээлээр партияның эң төлөптүг төлээзин шилип алырына идепкейлиг киржиринче Тываның чурттакчыларын кыйгырып тур мен. Тодаргай информацияны баш бурунгаар бадылаашкынның албан эзузунуң WWW.PG.ER.RU сайтызындан билип ап болур силер.

Тыва Республиканың девискээринге баш бурунгаар бадылаашкынның эгелээриниң мурнунда 31 муң ажыг соңгукчулар бүртүктөкенин, бадылаашкынар эгелей бээр, республиканың шупту муниципалдыг тургузууларында 4346 соңгукчулар бадылаашкын, ол дээрге соңгукчуларның ниити

санының 15 хуузу, эң хөй көргүзүг болганын «Чаңгыс демниг Россия» партияның Тыва регион салбырының күүсекчи комитетиниң удуртукчузу Елена Ховалыг дыңнаткан. Баш бурунгаар бадылаашкына киржириниң бүртүкели май 28-ке чедир уламчылаар, ынчангаш бадылаар кижилерниң саны ам-даа көвүдээрин ол демдеглээн.

— Тывада баш бурунгаар бадылаашкын чиишишкинниң байдалда эртип турар. Баш бурунгаар бадылаашкынның сайтызынга бүртүкээш-киннер дыка хөй, кезек када кончуг долу турганы-биле бадылаашкын түр када соксаан-даа болза, бадылаашкынның санынга болгаш шынарынга багай салдарлыг болбаан. Хомулдар болгаш чурум үрээш-киннери амгы үеде демдеглеттинмээн. Онлайн-бадылаашкынар эң-не айыыл чок болгаш өскүзүр киржилгеден ынанышты-биле камгалаттынганын херечилеп турар-дыр

— деп, «Чаңгыс демниг Россия» партияның Тыва регион салбырының күүсекчи комитетиниң удуртукчузу чугаалаан.

Ш. МОҢГУШ очулдурган.

Чаа томуйлаашкыннар

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ – КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ САЙЫДЫ – УРАН-ООЛ ОНДАР

Май 24-те, Тыва Республиканың Чазааның Аппарат хуралына чаа кадр томуйлаашкынының дугайында медегелди кылган. Чазак Даргазының оралакчызына – регионнуң көдээ ажил-агий сайыдына Уран-оол Ондар томуйлаткан. Ол Чазакка көдээ ажил-агий хөгжүлдешиниң, агроүлетпүр комплекзиниң болгаш аъш-чем хандырылгазының, чиик болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүн, көдээниң хөгжүлдешиниң, көдээниң бараан бүдүрүкчүлериниң деткимчезиниң, суггаттын, ветеринарияның, көдээниң техниказына хайгаарал чорудар айтырыгларны харыылаар болгаш өйлеп-таарыштырар хүлээлгелиг.

Сөөлгү үш чылда Уран-оол Ондар РФ-тиң Үндүрүг албанының Тыва Республикада федералдыг эргелелинге удуртукчу албан-дужаалдарга ажилдап турган.

Уран-оол Алдын-оолович Ондар 1964 чылда Тыва АССР-ниң Чөөн-Хемчик районунуң Сүт-Хөл суурунга төрүттүнген. 1986 чылда Москваның К.А. Тимирязев аттыг көдээ ажил-агий академиязының «Көдээ ажил-агийының экономиказы болгаш организациязы» мергежилин дооскан. 2016 чылда ийиги дээди эртемни чедип ап, Тываның күрүне университединге «юриспруденция» мергежилди чедип

алган. 2016 чылда Сибирьниң күрүне болгаш муниципалитет эргелеп-башкарылга инстидунга профессионал эде өөрөдигени эрткен.

Уран-оол Алдын-оолович харыылап турар адырларына – көдээ ажил-агийга, экономикага база күрүнениң садып алыышкыннарына улуг арга-дуржулгалыг. Күш-ажылчы намдарын 1986 чылда Тыва АССР-ниң Чөөн-Хемчик районунуң Сүт-Хөл суурда Карл Маркс аттыг совхозунга кол экономистеп база совхоз директорлап эгелээн. 1992-1997 чылдарда РФ-тиң Монополияга удур политиказының девискээр эргелелинге ажылы эгелээн. 1997 чылдан эгелеп, 1999 чылга чедир РФ-тиң Монополияга удур политиказының Мурнуу-Сибирь девискээр эргелелинде салбыр эргелекчизиниң оралакчызы болуп ажилдаан. 1999-2001 чылдарда – РФ-тиң Монополияга удур политиказының Мурнуу-Сибирь девискээр эргелелиниң саң-хөө кадыкшыдылгазының болгаш буураашкын талазы-биле килдистиң начальниги. 2001-2003 чылдарда – «Кызылдың пиво хайындырар «Хемчик» заводу» күрүне бүдүрүлгезинге күрүнениң арбитраж эргелекчизи, 2003-2004 чылдарда – РФ-тиң Саң-хөө кадыкшыдылгазының болгаш буураашкынның талазы-биле федералдыг албанының девискээр эргелелиниң башкарыкчы специализи, 2004-2007 чылдарда – күрүнениң кол үндүрүг инспектору, Россияның Үндүрүг албанының Тывада эргелелиниң буураашкын чорудулгазын хандыраар килдистиң начальнигиниң оралакчызы.

2007 чылдан 2010 чылга чедир Тыва Республиканың чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының сайыдының оралакчызы албан-дужаалга ажилдап турган. 2010-2018 чылдарда Кызыл хоорайның чагырга чериниң ажил-хөреңгер эргелекчизи, мэрияның экономика, өнчү-хөреңги харылзаалары болгаш саң-хөө хайгаараар департаментиниң начальниги. 2019-2021 чылдарда күрүнениң кол үндүрүг инспекторунга, буураашкын чорудулгазын хандыраар килдистиң начальнигиниң оралакчызына, Россияның Үндүрүг албанының Тывада эргелелиниң саң-хөө кадыкшыдылгазының болгаш ниити килдизиниң буураашкын чорудулгазын ханды-

рар килдистиң начальнигиниң албан-дужаалдарына ажилдаан.

ТУДУГ ХАЙГААРАЛ АЛБАНЫНЫҢ УДУРТУКЧУЗУ

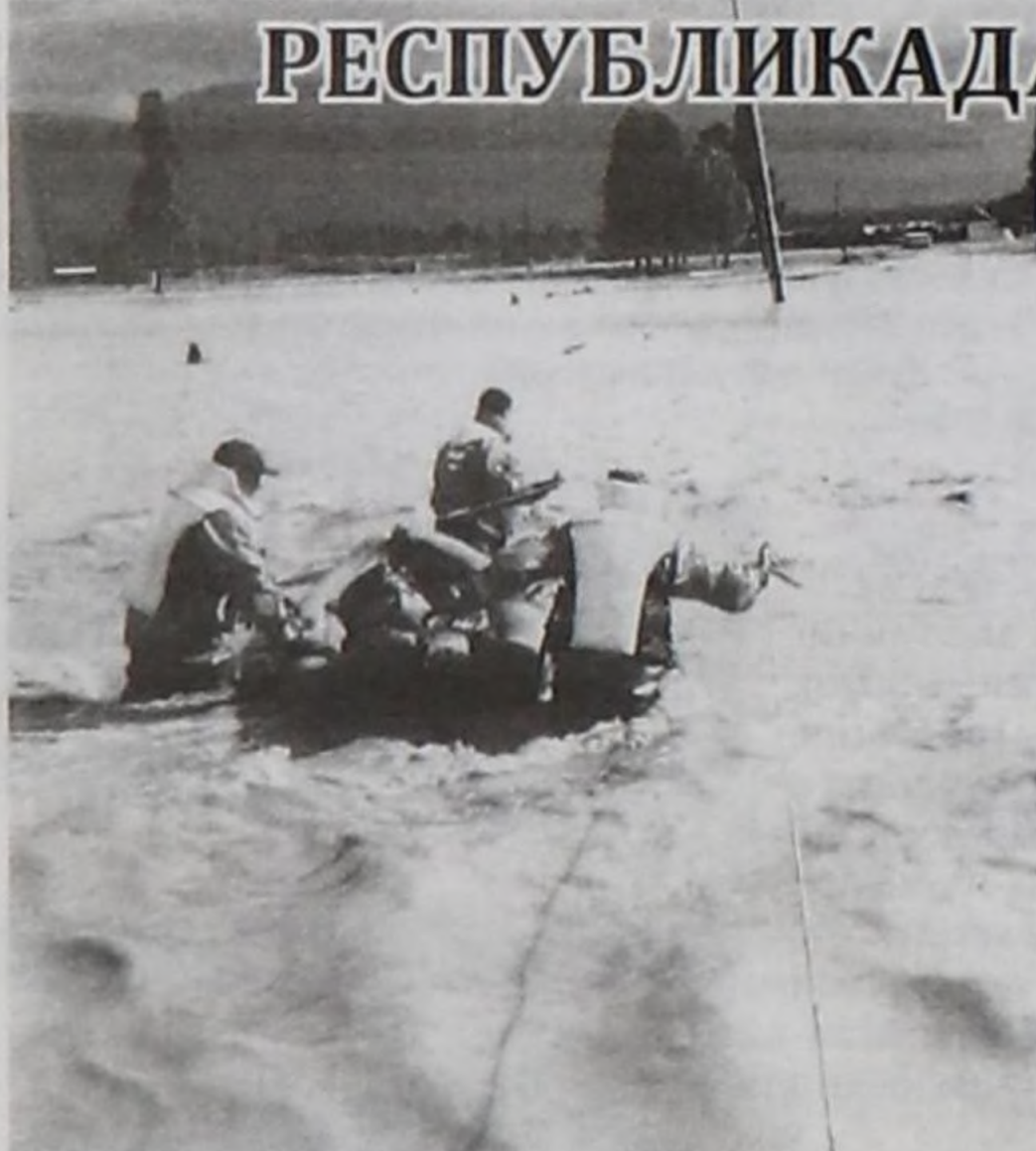
Тыва Республиканың күрүнениң чуртталга оран-сава инспекциязы болгаш тудуг хайгаарал албанының удуртукчузунга оон мурнунда ол ведомствону удуртуп турган Мерген Ооржакты томуйлаан.

Мерген Розалиевич Ооржак 1968 чылда Тыва АССР-ниң Ак-Довурак хоорайга төрүттүнген. 1997 чылда Тываның күрүне университединге «Үлетпүр болгаш хамааты тудуг» мергежилин чедип алган. 1986 чылда «Тывадаг-дүгү» комбинаттын уургайына дагы база чазылдырыкчы болуп күш-ажылчы оруун эгелээн. 1987-1989 чылда ССРЭ-ниң Чеспектиг күштеринге албан-хүлээлгезин эрттирген. 1993 чылдан 2003 чылга чедир ТР-ниң Иштики хөреңгер яамызының органнарына ажилдаан. 2001-2003 чылдарда Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының «Гуманный» хоргаадаар черлиг республиканың назы четпээннерниң социал хоргаадал төвүнүн директору. 2003-2015 чылдарда «Авырга» ХКБ КХН-ниң чингине директору. 2015-2017 чылдарда күрүнениң чуртталга оран-сава инспекциязы болгаш тудуг хайгаарал албанын удурткан. 2017-2018 чылдарда Тыва Республиканың тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агий сайыдының бирги оралакчызы. 2018 чылдың март айдан сентябрга чедир күрүнениң оран-сава инспекциязы болгаш тудуг хайгаарал албанының удуртукчузунга база катап ажилдаан.

Бистиң корр.

РЕСПУБЛИКАДА ОЗАЛ-ОНДАКТЫГ БОЛУУШКУННАР

Май 24-те ТР-ниң Чазааның Аппарат хуралын Чазак Даргазының бирги оралакчызы Олег Бады эрттирген.

Тываның девискээринде агаар-бойдустун сооп турары-биле холбаштыр республиканың социал албан черлерин одап чылыдарын катап эгелээрин муниципалдыг тургузулгаларның чагырга даргаларына ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы О.О. Бады дааскан.

Республиканың девискээринге эрткен неделяда дараазында озал-ондактыг болуушкуннар болганын Онда байдалдар яамызының төлээзи В.Ю. Солонцов дыңнаткан:

Тожу биле Кызыл кожууннарның девискээринге чуртталга бажыңнарын болгаш дачаларны хемнерниң үер суу хөме алган.

Улуг-Хем биле Бай-Тайга кожууннарның девискээринге 3 магнитудадан күштүг 2 чер шимчээшкени болган. Улуг-Хемге – 4,1, Бай-Тайгага – 3,8.

Хар холумактыг чаъс чагганы-биле Р-257 федералдыг трассага (599 – 65 км) автотранспорт шимчээшкени бергедээн, Каа-Хем хемниң суу үерлээш, Кызыл – Сарыг-

Сеп автомобиль оруунга транспорт шимчээшкени түр када үзүктелген.

Республиканың гидрометеотөвүнүн май 20-де берген агаар медээзи бадыктаттыган. Би-Хем биле Каа-Хем хемнер үерлээш, суу 1,5 метр деңгелге чедир көдүрүлгөн.

Оон уржуунда Тожу кожуунда Сыстыг-Хем суурнуң 35 кижиги, оларның аразында 20 ажы-төл чурттап турар 18 бажыңның чер участогун болгаш 9 бажыңны май 21-де суг хөме алган. Тоора-Хем болгаш Ырбан суурлардан база 35 чурттакчыны, оларның аразында 20 ажы-төлдү агаар суднозунга түр үениң пунктузунче көжүргөн.

Кызыл – Сарыг-Сеп оруктун Көк-Тей девискээринде участогун үерлээн суг хөме алган, чамдык черлерде чара аккан.

Чыннырының болгаш чөмненилгениң түр үеде пунктузун Каа-Хем кожууннуң Суг-Бажы суурда «Шончалай» уруглар садына тургускан.

Суг хөме алган черлерден 100 кижини катерлерге айыыл чок девискээрже сөөрткен. Сарыг-Сеп болгаш Эржей суурларның 7 чурттакчызына дүрген эмчи дуза-зын санитар ужал-чуул транспортун ажылап чедирген.

«Взрывпром» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин чөлаачызы Андрей Николаевич Буткаевтиң берге байдалга таварышканнарга дузазын база демдеглээри чугула. Кызыл – Сарыг-Сеп оруктун Көк-Тей девискээриниң участогунга сугга муңгашталган 458 кижини, оларның аразында 59 уруг-дарыгны КамАЗ марканың машиназына Каа-Хем кежир сөөрткен. Россияның ОБЯ-ның шаңналын Андрей Буткаевке тыпсыр шиитпир хүлээп алдыган.

Шаңгыр-оол МОНГУШ белеткээн.

Вакцинация

СУЛА САЛДЫНГАН АЖЫЫ ЧОК

«Вакцина салдыргаш бергедээри, COVID-19 халдавырлыг аарыгдан аарый бергени дег, коргунчуг эвес. 2021 чылдың

январь айдан эгелээш, республикага ко-
ронавирустан аараан улустун саны көңүс
эвээжй бергеш турган, ынчалза-даа май-
дан тура аараан кижилер саны көвүдээнин
эпидемиологтар демдегеп турар. Ол чүнү
чугаалап турарыл дээрге, Тываның чурт-
такчы чону коронавирустан камгаланырын
кошкаткан, харын-даа мырыңай ындыг
аарыг бар деп уткан. Ону Кадык камгалал
ямызының сан-чугаайлары бадыткап
турар. Бир эвес апрельде 59 кижй аараан
болза, а майда аараан улустун саны ийи ка-
тап көвүдөп, 113 чеде берген. Бөгүн безин 5
кижиниң аараанының лабораторлуг бадыт-
калын ТР-ниң кадык камгалал сайыдының
оралакчызы Айдың Сарыглар дыңнаткан.

— Бо удаада бо аарыг элээди уруглар
аразында непереп турар. Ажы-төлдү бо
халдавырлыг аарыгдан чүгле вакцина ду-
зазы-биле камгалап болур бис. 18 хардан
өрү назылыг уругларга вакцинаны салып
болур.

Республиканың девискээринде бо
хүндө 43 тарылга салдырар пунктулар
ажылдап турар. Оларның 20-зи Кызыл
хоорайда, а артканнары аңгы-аңгы

кожууннарда. Бо чылдың күске чедир
республикага коллективтиг иммунитетти
чедип алыр дээш, эмчилер бүгү күжүвүстү
ынаар мөөңнеп, ажилдап турар бис. Бир
эвес Россияның өске регионнары-биле
деңнээр чүве болза, тарылга талазы-биле
бистиң республикавыс 15 дугаар черде
чоруп турар. 85 регионнун 15 дугаары
дээрге, эң сөөлгүлөргө хамаарышпас-
тыр бис. Республикада ниитизи-биле
47 046 кижй коронавирус аарыына удур
тарылганы алган. Вакцинаның ийи катап
салыр тарылгазын долузу-биле 33 013
кижй алган. Тарылгага хамаарыштыр
планнун 37,8 хуузу күүсеттинген — деп,
Айдың Сарыглар тайылбырлаан.

Тарылга кылып турган үеде 51 кижиге
вакцина салыры таарышпас дээрзин
эмчилер тодараткан. Чамдык улус ка-
дыының байдалының аайы-биле вакци-
на салдырып болбас, а бир чамдыызы
тарылганың бир дугаар кеззэн салды-
рыпкаш, ийи дугаарын салдырыксавайн
баарлары база бар.

«Бир дугаарын салдырып алырга-ла
чедер, ийи дугаарының херээ чок деп

санаар улус бар. Организм халдавырлыг
аарыгга удур туржуп шыдаар, күштүг
болзун деп бодаар болза, тарылганың
ийи дугаар кеззэн салдырары чугула.
Ам бо үеде сула салдырган ажыы чок.
Вакцинаның бир дугаарын салдырып-
каш, бичии аарырыңар чадавас. Ын-
чалза-даа ийи хире хонгаш, анаа апаар
силер. Мен бодум база ол бүгүнү көрүп
эртим. Аарышкыны бичии шыдажыпкаш,
коронавирус хамчыындан камгалалды
салдырып алырга, эки ышкажыл» — деп,
кадык камгалал сайыдының оралакчызы
Айдың Сарыглар чугаалаан.

Коронавирустун британ хевиринге
салдырып алган вакциназы камгалаан
дээрзин Айдың Сарыглар үлөшкен. Ап-
рельде Москваже ажил-агыйжы сурга-
чылаашкының соонда, Тываже чанып
оргаш, коронавирустун өскерилген хеви-
ринден аарый бергени сөөлүндө илереп
келген ийи кижй-биле чаңгыс самолетка
ужуп келген болган. Катап анализтер
дужаарга, организмде коронавирус иле-
ревээн. Вакцинаның ачызында халдавыр-
лыг аарыг чыпшынмайн барган.

Вакцина салдырып алырыңче далажы-
ңар, сула салдырмаңар, оваарымчалыг
болуңар, чонум!

Айдың ОНДАР.

Бадылаашкын уламчылап тур

20 МУҢ АЖЫГ КИЖИ ҮНҮН БЕРГЕН

«Таарымчалыг хоорай хүрээлениң хевирлээри» ре-
гионалдыг төлөвилелдин бадылаашкыны доостурунга
чедир санныг хонуктар арткан. Бадылаашкынга ниити-
зи-биле 20 муң ажыг кижй киржип, келир 2022 чылда
кайы-кайы девискээрлерни чаагайжыдарын тодарат-
кан. Май 24-түн түннелдери-биле алырга, дараазында
төлөвилелдер тергиидеп турар:

Кызыл хоорайда «Дөгээ» баарын чаагайжыдары
дээш — 483, Ак-Довурак хоорайда 1 дугаар школа де-
вискээрин чаагайжыдары дээш — 94, Эрзин кожуунда
бичии уруглар ойнаар шөлчүгеш дээш — 202, Чеди-Хөл
кожууннун Ак-Тал суурда тыва эки турачыларга турас-
каал дээш — 103, Чаа-Хөл суурнун Новая кудумчузунда
спорт шөлү дээш — 158, Улуг-Хем кожууннун Арыг-Үзүү

суурда сесерликти чаагайжыдары дээш — 357, Тес-
Хемниң Белдир-Арыг суурга Оюн Калзаңмай аттыг
хей-ниити дыштанылга черин чаагайжыдары дээш — 347,
Тере-Хөл кожууннун Куңгуртук суурга хем эриин дургаар
чаагайжыдары дээш — 29, Таңдының Дүрген суурга
аныяктар сесерлики дээш — 250, Сүт-Хөл кожууннун
Алдан-Маадыр суурга Хамаарылга чок чоруктун шөлү
дээш — 139, Би-Хем кожууннун Туран хоорайда сесер-
ликти чаагайжыдары дээш — 132, Өвүр кожууннун Хан-
дагайтыга «Мани хүртү» тудуу дээш — 139, Мөңгүн-Тайга
кожууннун Мугур-Аксинга спортчу шөл дээш — 166,
Кызыл кожууннун Баян-Колга уруглар ойнаар шөлдү
кылыры дээш — 186, Каа-Хем кожууннун Ильинка
суурга Аныяктар сесерлики дээш — 219, Чөөн-Хемчик

кожууннун Чыраа-Бажы суурга дыштаныр чер дээш
— 344, Барыын-Хемчик кожууннун Эрги-Барлык суурга
дыштаныр шөл дээш — 336, Бай-Тайганың Шуй суурга
дыштанылга сесерлиин чаагайжыдары дээш — 174 кижй
үнүн берген. Май 30-ге чедир бо сан-чугаайларның ам-
даа өскерлири магатчок.

«Чоннун бадылааны девискээрлерни чаагайжы-
дарына «Чурттаарына таарымчалыг хоорай хүрээ-
лениң хевирлээри» регионалдыг төлөвилелге даян-
гаш, чылдың-на акшаландырышкын болуп турар. Ол
төлөвилелдерниң аразына силерниң чурттап турар
девискээрлер хамааржы берип болур, хүндүлүг чонум»
— деп, ТР-ниң тудуг болгаш коммунал ажил-агый сайыды
Аяс Хунай-оол демдеглээн.

ЭРЗИНЧИЛЕР БАДЫЛАП ТУР

Чамдык кожууннарда бады-
лаашкының кандыг байдалда
чоруп турарын «Шын» солунда
чырыдып турар бис. Бо удаада

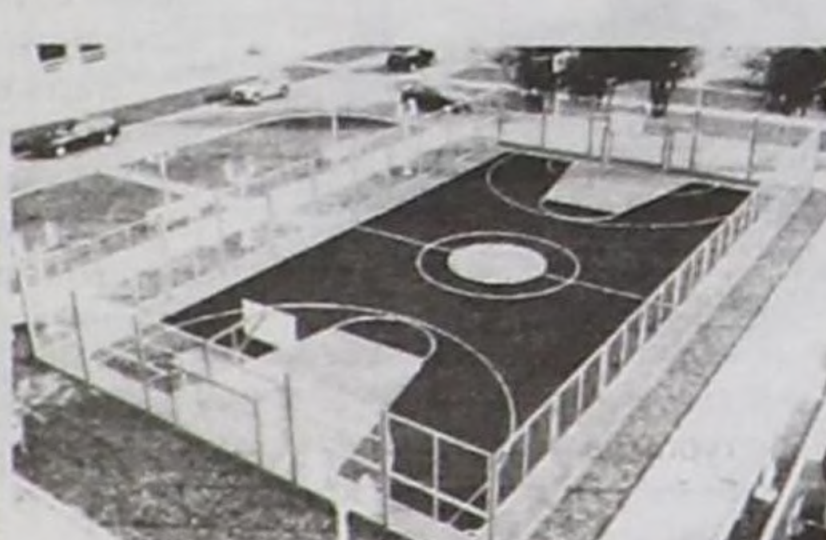
ырак черде Эрзин кожуунда
байдал-биле таныштырып-
таалы.

Эрзин кожуундан ниитизи-биле
12 төлөвилел киржип турар. Кижй
бүрүзүнүн боданыры аңгы дээр-
ле болгай, Эрзин кожууннун бо
төлөвилелге киржилгези өскелерден
ылгалдыг, тускай деп болур. Ко-
жууннун төвү Эрзин болгаш Нарын,
Бай-Даг, Мөрен — ниитизи-биле 4
суур бо төлөвилелде киржип турар.
Суур бүрүзүнге 3 төлөвилелди кылы-
ры көрдүнгөн. Чижээлээрге, бирээде,
Эрзин суурга «Найырал» деп спортчу
шөл. Аңаа хол болгаш бут бөмбүү
ойнаар шөлдер, бичии уруглар ой-
наар чайганыштар тургузар. Ийи
дугаарында, «Хөккеежилерге» деп
аттыг спортчу шөл. Маңаа хөккеей
ойнаар болгаш хол, бут бөмбүү ой-
наар улуг улуска спортчу шөлдер
кылыры көрдүнгөн. Үш дугаарында,
«Спартак» аттыг шөлчүгеш. Аңаа

бичии чаштар ойнаар элезинниг
девискээр болгаш чайганыштар,
узуң сандайлар тургузары көрдүнгөн.
Бай-Даг, Нарын, Мөрен суурларга
база Эрзин суурга кылыр дээн үш
спортчу шөлдер дег, шак-ла ындыг
төлөвилелдерни кылыры көрдүнгөн.
Бадылаашкынга чоннун киржилгези
ортумак деңнелде деп болур. Чам-
дык төлөвилелдерге чаңгыс-даа
кижй үнүн бербээн.

— Хүндүлүг, чаңгыс чер-чурттуг-
ларывыс! Төрээн суурувус азы
хоорайывыс чараш болурга, бистиң
бодувуска эки деп шупту билер бис.
Ооң канчаар чаартынары бистен,
чурттакчыларындан, кончуг хамаар-
жыр. Ынчангаш бадылаашкынга
идепкейлиг киржириңерни кожуун
чагыргазының болгаш бодумнун
өмүнээмден дилеп тур мен — деп,
Эрзин кожууннун чагырыкчызы Ор-
лан Чигжит чонун кыйгырган.

Олча ОНДАР.

Чөөн-Хемчик кожуунда

НОЯННАР ЧУРТУНУҢ НОГААЗЫ

Республиканың салым-чолунга төөгүлүг салдарны чедирген нояннарың чурту Чөөн-Хемчикке "Шынның" корреспондентизи сургакчылап чедип, ооң бөгүнгү амыдыралы-биле танышкан. Ооң тыпканы материалдарының бирээзи-биле бөгүн силерни таныштырдымыс.

Чөөн-Хемчик кожууннуң Теве-Хая сумузунда "Чоннуң картофели" социал төлевилелде бо чылын 28 өг-бүлө киржи турар. Аянмаа Донгактың дөрт ажы-төлдүг өг-бүлөзи ук программа-биле картофель үрезинин май 12-де алгаш, эрткен дыштаныр хүннерде тарып дооскан.

Хөй ажы-төлдүг өг-бүлө картофельден аңгыда, ногаа аймаан – свекланы, морковьту, огурецти, помидорну четчир кылдыр тарып алып. Бо хүнде ногаан согуназын чөмгө ажыглай бергеннер. Аянмаа өөнүң ээзиниң тайгадан эккеп бергени шеңге чечээн база чара олуртуп алган, өңгүр чечек огородун каастап турар.

Өгнүң кыс ээзи «Беларус» тракторнун улуг дугуйларын огурең тарыырынга чогаадыкчы ажыглап турар. Дугуйларга ногаа тарыырга кончуг таарымчалыг деп ол чугаалады. Огурецтиң сывы быжыгып үнүп эгелээн үеде ортузунга ыяш хап

каарга, чыырынга эптиг кылдыр туттунуп үнүп келир.

Өг-бүлениң ынак чеми – орама. Аянмааның рецептизи: морковь, свекла, картофель, согунаны бичежек дөрбелчин хевирлиг хээп алгаш, быжырып алып. Болу бээрге, тырткан эът-биле холааш, бууза дег туткаш, буска хайындырып алып. Уруглары авазын ораманың ногаазын көвүдөдип бээрин дилээрлер.

Ийи дугаар хлебти бажыңының девискээринге тарыырындан аңгыда, чылдың-на 80-90 шоодайны ажаап алыры-биле аңгы шөлге база тарып ап турар. Артыкшылдыын акша-төгерикке сайгарып алырлар.

"Чоннуң картофели" социал төлевилелден аңгыда, олар «Инек – чөмгөрикчи малым» деп төлевилелдин 2018 чылда киржикчилери. Оларның өдээнде бир инек, бир молдурга, бир бызаа бар. Авазы уругларынга сүттүг шай, кадык хайындырып бээринден аңгыда, саан үезинде ону тырткаш, өрөмөлөп, хойтпактап бээр. Бажыңының девискээринде чунар-бажың, машина тургузар чер, инек, сиген кажаазы бар. Мал чөмин 5 ажыг тоннаны белеткеп, немелде чөмни, дусту садып алып. Сумунуң чурттакчылары айда бир катап малын ээлчежиپ кадарып турар.

Ажы-агый чок өг-бүлөлөргө социал төлевилелдер дыка улуг деткимчени берип турарын хөй ажы-төлдүг ава онзалап демдегледип.

Ниитизи-биле Чөөн-Хемчик сумузунда 5299 өреге бар. Эвээш орулгалыг өг-бүлөлөргө саны – 2388. "Чоннуң картофели" социал төлевилелдин киржикчилерин картофель үрезиннери-биле хандырап дээш, Шеми сумузундан

Солун-оол Ховалыгның тараачын-арат ажыл-агыйы биле Шагаан-Арыг хоорайдан "Усма" көдээ ажыл-агый хереглел кооперативи-биле керээлери чарган.

Бөгүнгү хүн-биле алырга, Чөөн-Хемчик кожуунда 149 эвээш орулгалыг өг-бүлө картофель үрезиннерин алган, Чадаана хоорайда үлөпгө уламчылап турар. Теве-Хаяда – 9, Чыраа-Бажында – 5, Шемиде 2 өг-бүлө картофельди олурткан.

Чөөн-Хемчик кожууннуң суму чагыргалары хөй ажы-төлдүг болгаш эвээш орулгалыг өг-бүлөлөргө дамчыдары-биле борщ кылыр 338 ногаа үрезинин саткан.

Ол ышкаш картофель болгаш ногаа аймаа тарыыр шөлдерни аңгылап берип турар. Кожуунда 50 арык бар, амгы үеде 24 арыктын суун бадырган.

"Социал картофель" губернатор төлевилелди "Улусчу картофель" деп эде адаанын сагындырып каалы.

Бо төлевилелдин чүгө адын өскөртүр эвес, а ооң киржикчилериниң санын көвүдөдир, картофель тарып өстүрериниң хөмчээлин барык 16 катап улгаттырар сорулга салдырган деп, Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг чугаалаан.

Электри четкизинге коштурары арткан

Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузунда өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларны чуртталга оран-савазы-биле хандырап федералдыг хоойлу езугаар 44 бажыңны туткан.

Эрткен чылын 37 бажыңны туткаш, кадастр даңзынче тургускан. Тудуг ажылдарын "Сайзырал" КХН (10 бажың), хуу сайгарлыкчы Эртине Күжүгет (2 бажың), "Атлант" КХН (32 бажың) чорудуп турар. Бо хүнде бажыңнарның иштики-даштыкы ажылдары доозулган, үш кудумчу кудуун тургускан.

Оран-саваны ажыгдалче кириеринге нарын айтырыг

– электри чырыын кожары. Үстүнде тудуг организациялары бо айтырыгны шиитпирлээр дээш, "Тываэнерго" акционерлиг ниитилелче техниктиг коштурулганы кылыры-биле чагыгны кириген.

"Атлант" КХН-ниң тудуг бригадири Чингис Ховалыгның чугаазы-биле алырга, эрткен чылын 26 бажыңны туткан. "Бо чылын немей алганывыс алды бажыңның тудуу дооступ турары бо. Бажыңнарны сибит деп тудуг материалы-биле кылып турар бис. Ооң кырындан тускай материал-биле чылыглап, соңга, даштыкы эжиктерин тургузуп, шынарлыг кылдыр тудуп тур бис. Бо хүннерде иштики эжиктерни тургускаш, дужаар бис.

Ниитизи-биле алды бригада бар. Бригада бүрүзүнде сес тудугжу ажылдап турар. Ында колдуунда тус черниң чурттакчыларын ажылче хаара туткан. Бригадавыста печка салыр оолдар база бар" – деп, ол чугаалап турар.

– 2020 чылда 37 бажыңны тудуп дооскан. Үш кудумчу кудуун тургускан. Тудуг организациялары хайыраканчыларга өөрүнчү болуушкунну дүргедедири-биле "Тываэнерго" АН-че чырыкты коштурары-биле чагыгларны кириген. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларга чурттаарынга бүгү таарымчалыг байдалды тургускаш, бажыңнарының дүлгүүрлерин

хүлээдир бис – деп, Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга даргазының амыдырал-хандырылга талазы-биле ора-лакчызы Айдыс Ооржак дыңнатты.

Арынны Шеңге ХОВАЛЫГ белеткээн. Авторнуң тырттырган чуруктары.

Шериг ралли-2021

«ПАЦАНКАЛАР» — АЪТКА ЫНАК БОЛУҢАР

Тывада Бүгү-делегей чергелиг АрМИ-2021 конкурстун «Шериг ралли» болгаш «Аъттыг шериг» этаптарына маргылдаалар кидин түлүк чоруп турар. Өске чылдарда бо маргылдааның киржикчилеринин аразына чаңгыс-даа кыс киржикчи эскербээн мен. А бо чылын май 22-де Кызылга болган байырлыг ажыдышкынга чыскаалып эрткен шериглер аразында херээжен солдаттын дидим марштап чоруурун, бодунга бүзүрелдин көргөш, сонургап-даа эвес, харын-даа чарашындым. Ол аразында ужуражып, каш айтырыг салыр аргалыг болдум.

Екатерина Николаевна Починская – Рязаньның В.Ф. Маргелов аты дээди агаар-десант училищезинин хууда кезээнде аът мунарынга өөредир тренер-инструктор, гвардияның биче сержантызы, «Аъттыг шериг марафонунуң» киржикчизи.

– Шериг албан-хүлээлгелиг эр кижилерден дудак чок шылгараңгай ажылдап чоруур херээженнер хөй эвес-даа болза, бар. А силерге шериг хепти кедеринче кандыг чылдагаан албадапкан ирги?

– Мен бодум Воронежтен мен. Бичиимден тура аъттар аразына өскөн болгаш, оларның аажы-чаңын эки билир мен. Өг-бүлелерге дөстүмөс, тенек (гиперактивный) уруглар тургулаар. Мен шак ыңдыг болурумга, авам мени аъттарже сонургалды оттуруп, төктүп турар энергиямны шын ажыглаар кылдыр кижизиткени улуг рольду ойнаан. Чүп дизе биске ыңчан спортчу аът комплекси тудупкан. Аңаа 60 аътты эккээр-ге, авамны эдерип хуннүң-не ынаар баар турдум. Чоорту аът мунукчуларын өөредир тренер деп мергежилди колледже чедип алдым. Ол аайым-биле курсантыларга аът мунарынга тренер болуп ажылдааш, улаштыр бодум шериг албанынче ажылдап кирген мен. Бодумнуң арга-дуржулгам үлешпишаан, сонургалым аайы-биле ажылдап чоруурум менээ өөрүнчүг. Шериг болурунда берге чүү-даа чок.

– Өг-бүлелерде чеже кижилер?

– Мен авамның ийи дугаар уруу мен. Улуг угбам 30 харлыг. Аравыс сес хар. Ада-ием мен бичии турумда, ийи аңгы амыдыралдыг болу берген. Мынчаар-ла өскөн мен.

– Чамдык эр улус аразында аът мунуп билбес улус база тургулаар. Силерге бо маргылдаага киржири демей-ле нарын боор аа?

– Черле белен чүве турбас. Бодум Тывада ийи дугаар кээп тур мен. Эрткен чылын шак мындыг «Аъттыг-шериг марафонунга» шииткекчи болуп киржип турдум. Бо чылын киржикчи кылдыр бодумну шенээрим ол. Ниитизи-биле дагылы

регион болгаш, маршрут база белен эвес дээрзин көргөн мен.

– Ынчаарга бо удаада силерге чиик болур ышкажыл, маршруттуң

кандызын база билдир-дир силер.

– Ынча дээр арай-ла элек. Бо удаада маршрут көңүс өске. Чүгле аъттыг халды эртеринде эвес, ында янзы-бүрү онаалгаларны, шаптараазыннарны шын күүседиринден кол хамааржыр. Тиелелгени чедип алыр дизе, кызар апаар. Силерниң чуртуңарның бойдузун магадаар чордум. Агаары арыг. Бодум аянчорук кылып, черлер кезирирге ынак болгаш, арыг бойдуска чоруксаар мен.

– Аъттар боттарыңарны бе?

– Баш бурунгаар дугуржулга ёзуугаар аъттарны моон алыр болган. Бис май 15-те Тывага чедип келгеш, оларны боттарымыска чаңчыктырып, чаажыктырып

алдымыс. Ийе, эгезинде Тываның аъттары бисти хүлээп албайн турдулар. Чоорту өөрени бердилер. Кандыг-даа чаңы багай аътты чаажыктырып ап болур. Чүгле ээзинден хамааржыр. Мал дээрге мал-ла болгай. Ындыг-даа болза аът кижиниң аажызын кончуг эки билип кааптар, кончуг угаанныг мал.

– Шериг кыстың ажыл хүнү чүден эгелээр ирги?

– Рязаньга болза, оттуп келгеш, машина ажылдаткаш, полигонче хаптар мен. Ол хоорайдан 70 километр ыракта турар. Полигонга чыскаал, оон удуртулганың даалгаларын күүседир, хүнзедир аъттар-биле ажылдаар, аныяк курсантыларны аът мунарынга өөредир.

– Хөй эр улус аразында ажылдап

шураашкыннарда киришкен боор силер, чеже катап шурадыңар?

– Дөрт удаа шураан мен. Чаа-ла ийи чыл шериг албанын эрттирип турар болганымда, ол чүгле эгези деп бодап тур мен.

– Бүгү назыныңарда шериг албан-хүлээлгелиг болуксавайн тур боор силер аа?

– Чүге болбас боор. Пенсияже үнгү-жеге чедир ажылдаар бодап тур мен.

– А херээжен кижиниң хууда ааскежи?

– Ону канчап уттур боор. Ийе. Ава болуксаан күзелимни аткаарладып алган мен. Оода чеди чыл эртсин. Амдызында бодум хостуг болуксап чоруур мен. Чеже-даа шериг хүлээлгелиг болзумза, аныяк кыс кижиниң кылыксаар чүүлдеринче үе тып алыры меңээ берге эвес.

– Силер ышкаш Тываның «пацанкаларына» чүнү күзеп чугаалаксаар-дыр силер?

– Аажы-чаңы эр улус ышкаш, турамык, чиктиг уруглар кайда-даа бар. Оларның хөй кезин ниитилеп шын эвес билип турары хомуданчыг. Олар алдынып чорууру, кылажы, кеткен хевинден эгелээш эр улуска дөмей. Чамдыктары арага-дары, наркотиктерге база сундулаар, шош-содаага ынак-даа боор. Бир эвес аътка сонургалын оттуруп, оларны хуннүң-не ажаап-карактап, арыг-агаарга агаарлап турар болза, оон артык адреналин, наркотик чок дээрзин чугаалаксаар-дыр мен. Шенеп көрүңер даан, аътка кайы хире ынак болур сен, ол оон хөйүңү сеңээ бээр.

Карина МОНГУШ
чугаалашкан.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ээлчеглиг күрүне шылгалдалары эгелээн. Школаны доозуп, бышкан билигнин аттестадан холга апкаш, кайнаар өөренир, кандыг эртем чедип алырыл деп чуртталгада эң-не чугула айтырыгны шиитпирлээр үези келген. 11 дугаар класстың доозукчуларынга бир-ле өөредилге черинче дужаап, өөренири албан, а 9-ку классчыларда бир болза школага өөренип арткаш, 11 классты доозуп алыр, азы 9-ку классты дооскаш, кандыг-ла-бир өөредилге черинче дужаап кирип алыр арга база бар.

Эң-не кол чүве – шылгалдаларны эки демдектерге дужаап алыры. Оон соонда кайнаар күзей-дир сен, ынаар өөренип кирип болур. Эмчи, башкы, артист, менеджер, юрист, бухгалтер дээш, мергежилдерниң кандызын чок дээр. Кандыг мергежил шилип алыры кижиниң бодунуң иштики делегейинден, чүнү күзеп чоруурундан, чуртталгазында чүнү чедип алыксаарындан хамааржыр. Мергежил шилип турар уругларга дузалажыры-биле

Өөредилге болгаш эртем адырында

ЦИРКТИҢ БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАРЫ ТЫВАДА...

бо хүннерде Москва хоорайның цирк уран чүүл училищезинден бөлүк башкылар чедип келген. Кызылдың 17 дугаар школына цирк дугайында бичии уругларга кыска оюн-көргүзүлгелерни кылган. Цирк сонургаар элээдилерге сула шимчээш-киннерни кылдырып, уран чүүлдүң ук хевириниң дугайыда чугаалап берген.

– ТР-ниң Культура яамызы-биле харылзашкаш, Москва хоорайда цирк уран чүүл училищезинге өөренири-биле уран чүүлдүң бо хевиринге сонургалдыг уругларны хүлээп алыр дээш келдивис. Республикада цирк чуртталгазының баштайгы базымнары эгелээн деп болур. Шуут куруг чүведен чүнү-даа эгелээри дыка нарын айтырыг. Студентилээр бетинде келир үеде өөренир чүүлүнге бичии билиштин турар болза эки. А мында Тывада циркке хамаарыштыр ажылдар чоруттунмайн турган. Тывага цирк уран чүүл сайзыра-зын деп бодаар болза, элээн каш кижини

шилип алгаш, училищеге өөредир бис. Оон ол студентилер доозуп алгаш, бир болза цирк башкызы, бир болза цирк артизи мергежилди чедип алгаш, Тывага келгеш, концерттер көргүзүп, сонургалдыг уругларны өөредип, төрзөн черинге ук уран чүүлдү сайзырадып болур. Бичии уругларга бо мергежилди, бир эвес олар цирк көрбөй турган болза, сонургадыры дыка берге. Чижээлээрге, Тывада болганчок-ла хүреш маргылдаалары болуп турар. Хүреш секциялары база школа бүрүзүндө бар. Ынчангаш уругларга ол спорттун дугайында хөй тайылбыр кылган херээ чок. Чүге дээрге олар ийи караа-биле көрүп, киржип турар. А циркти орта билбес. Культура яамызы ол дугайында билип турар. Ынчангаш бисти бээр чалаан. Цирк амыдыралын Тываже бичиилеп кирип эгелээнивис бо – деп, Москва хоорайда Цирк уран чүүл училищезинин директору Андрей Смородкин чугаалады.

9-ку классты дооскан соонда училищеге дужаап кирип ап болур арга бар. Ырак черден келген студентилерге таарымчалыг байдалдарны тургузарын директор аазады. Цирк артизи болуксаан ажы-төлдөн ийи дыка чугула чүүл негеттинер. Бирээде, күштүг күзел. Ийиде, салым-чаянны, шыдаары. Кижилерниң күзелин кым-даа, канчап-даа өскерттип шыдаас. А салым-чаянны өскерттир болгу дег. Ынчалза-даа ол бүгү кижиниң күзелинден, кызымаандан хамааржыр.

Шилилгениң негелделери: дужаап кирер элээдинин дурт-сынын, сула шимчээш-киннер кылдыргаш, ээлгирин, аялга аайы-биле шимченирин, ритми дыңнап билирин көөр. Орус дылга хостуг темага чогаадыг бижири. Оон ыңай, дужаап кирип турар кижилер бодунуң кылып шыдаары бир-ле онзагай чүүлү көргүзөр.

Айдың ОНДАР.

ЧУДУРУК БОЛГАШ УГУДАР НАМНАР

1921 чылдың август айда, Тыва Арат Республиканы тургузарының мурнунда, Тывага тус черниң үндезин чону тываларны политиктиг күш кылдыр каттыштырган партия чок турган.

Тыва күрүнени быжыглаар тыва чоннуң политиктиг күжү херек апарганын Тыва Арат Республиканың үндезилекчилеринин бирээзи, арга-дуржулгалыг политик Иннокентий Сафьянов дыка эки билип турган. Ынчангаш Сафьянов болгаш ооң талалакчылары Таңды, Бии-Хем кожууннарда революсчу сеткил-хөөнүг араттарның аразына тайылбыр ажылын чорудуп, политиктиг бөлүктөрнү тургузар ажылды чорудуп эгелзэннер. Ооң түңнелинде 1921 чылдың чайын Таңды кожуунуң Элегес сумузунга "Чудурук нам" деп бөлүк тургустунган. Ону Кобду дайынның киржикчизи Оюн Күрседи баштаан.

Ол-ла үеде Бии-Хем кожуунуң Маады сумузунга "угудар нам" тургустунган. Ону бо сумунуң чагырыкчызы, бичиизинден-не орус омактыг кижилер-биле чоок эдержип чораан болгаш, орус дылды багай эвес билер Маады Лопсан-Осур баштаан. "Угудар намны" ооң баштай бергенин Маады Лопсан-Осур биле Иннокентий Сафьяновтуң аразында чоок харылзаалары-биле төөгүчүлөр тайылбырлааннар.

Тыва Арат Республиканың тургузукчу хуралына чаа тыва күрүнениң сайыттар чөвүлелиниң даргазының оралакчызына Маады Лопсан-Осур Сафьяновтуң деткимчези-биле соңгуткан. Чүге дээрге Бии-Хем кожуунга Лопсан-Осур Сафьяновтуң талалакчызы турган.

Иннокентий Сафьяновтуң күженишкени-биле 1921 чылдың октябрь айның төңчүзүндө Бии-Хемниң Дыттыг-Арыг деп черге "Чудурук" болгаш "Угудар" намнарның кежигүннеринин чыыжы болуп эрткен. Ооң ажылынга Россияның большевиктер партиязының Сибирь бюрозунуң төлээлери киришкен.

"Чудурук" болгаш "Угудар" намнарны каттыштырып, Тываның революсчуг намын тургузар шиитпирни ол чыышка хүлээп алган. 1922 чылдың февраль 28 – март 1 хүннерде Туран хоорайга чыыш болуп эрткен. Намнарның ийги чыыжына Тываның революсчуг намын тургусканын чарлаан. Намнарның 40 кежигүнү киришкен бо ийги чыыш төөгүже Тываның улустуң революсчуг намының бирги съездизи кылдыр кирген.

Төөгүнүң бир элдептиг таварылгазы: Тываның улустуң революсчуг партиязының бирги съездизи орус омактыг бай садыгы Николай Бяковтуң Туран хоорайга туткан бажыңына болуп эрткен. Амгы үеде ол бажында Туран хоорайның чурт-шинчилел музейи турар.

Садыгы Николай Бяков Хемчикке чурттап чораш, тус черниң чурттакчылары-биле төрелдешкен. Тываларның аразында Бяковтуң ук-салгалы эвээш эвес.

Оюн Күрседи.

ТЫВАНЫҢ АРАТТЫҢ КЫЗЫЛ ШЕРИИ

Тыва Арат Республиканың Чазаа-ның доктаатканы мал өнчүзүңге улуг хемчээлдиг үндүрүгге таарзын-маан Даа кожуунуң араттарының 1924 чылдың чазынында үймээни, ону базарына киржиринден кызыл партизаннарның ойталааны күрүнени камгалаар шериг херек дээрзин ТАР-ның удуртукчуларына билиндирген.

Хем-Белдиринге (амгы Кызылга) турумчаан казактың албан черлерин таңныылдап, кожууннар-биле харылзаа тудуп, медээлер чедирип чоруп турган "чарылга шерии" аттыг 15-25 хире санныг шапкынчылардан, казактың албан черлеринин ажилдакчыларындан шеригни тургузар деп шиитпирлээн.

1924 чылда, Хемчик үймээнинин соонда, Тыва Арат Республиканың Чазааның дилээ-биле 1925 чылдың эгезинде Хем-Белдиринге кээп турумчуп алган Кызыл Шеригниң аъттыг эскадронунуң удуртукчузы ТАР-ның 52 дайынчылыг аъттыг эскадронун тургузарына болгаш чепселгээринге дузалаан. Эскадронунуң командиринге Оюн Мандан-оолду, комиссарына Түлүш Бүлчүннү томуйлаан. Ол эскадронну Тываның Араттың Кызыл Шерии деп адаан. 1929 чылга чедир эскадронунуң дайынчыларының саны 402 чедип, дивизион апарган.

Тыва күрүнени болгаш ооң чазаан камгалап болур шериг күжү тургустунар-га, Кызыл Шеригниң аъттыг эскадрону бодунуң ок-чөмзөөн тыва дивизионга бүрүнү-биле дамчыдып бергеш, совет Россияже чана берген.

Тывага социализмни дүрген тургу-

зар экономиктиг политиканы ТАР-ның Чазаа чорудуп, 1929 чылда араттарны колхозтарже күш-биле кирип, мал-маганын коллективтиг ажил-агыйларже хураап эгелзэрге, Хемчиктин, Өвүрнүң болгаш Тере-Хөлдүң араттары үймеп үнгеннер. ТАР-ның Чазаа оларны шериг күжү-биле соксадып эгелзэрге, араттар ок-чөпсектиг удурланып, үймээн тура-халышкынче шилчээн. Хемчик биле Өвүрнүң араттарының 1930 чылда тура-халышкынын, Тере-Хөлдүң араттарының чөпсектиг удурланышкынын 1932 чылда Тываның Араттың Кызыл Шерииниң кезектери каржызы-биле баскан.

Тыва күрүнени болгаш ооң чазаан даштыкы болгаш иштики дайзыннар-дан камгалап болур шеригни совет Россияның шериг чөвүлөкчилерниң арга-сүмези-биле улам күштелдирер ажылды ТАР-ның удуртукчузы боттандырып чоруткан.

Тываның Араттың Кызыл Шерииниң дивизионунуң дайынчыларының санын көвүдөдип, полк кылдыр эде организастаан. Ооң командирлери Совет Эвилелиниң шериг училищелеринге дайынчы болгаш командылакчы билиглерге өөренип турганнар. Полкту 1934 чылда Тываның Араттың Революсчуг Шерии кылдыр эде адаан.

БАШТАЙГЫ ТЫВА УЖУДУКЧУЛАР КЫМНАРЫЛ?

Тыва Арат Республиканың баштайгы удуртукчуларының бирээзи Монгуш Буян-Бадырғы чаа тыва күрүңге кадрлар белеткээр дээш, аңгы-аңгы күрүнелерниң өөредилге черлери-биле дугуржуп, ССРЭ-ден аңгыда, харын-даа мырыңай Японияже 14 тыва оолду 1925 чылда ужудукчуга өөредир-биле чоруткан. Олар 1929 чылда өөредилгезин дооскаш кээрге, дипломнарын хавыргаш, боттарын бажыңнааш, "Японияның шивишкени" деп нүгүл-биле узуткап, боолап каан.

Оларның аразындан душ болуп дириг арткан кижини Борис Базыр. Ол 18 харлаптарга, Тываның Араттың Революсчуг шеринче келдирткен. Аңаа бир чыл хире шериг херээн эрттирип турда, Японияже ужудукчулар өөредип чорудары-биле шилилге эгелзээн. Шилилтинген оолдар 1925 чылда Японияже өөренип чорупкан. Аңаа дөрт чыл өөрөнгөш, ону чедиишкенин дооскаш, 1929 чылда чанып келген. Японияга машина чолаачылаарына база өөренип алган болурга, Чүрмит-Дажы са-

йыт Борис Базырны келдирткеш, бодунуң машиназына чолаачыладып алган.

Ужудукчулар дээрге, ынчан Тыва Арат Республикага ужар-хеме (самолет) бар эвес. Бир эртен ажылга кээрге, даргазы сайыт Чүрмит-Дажы биле ону тудуп хоругдаан. Ону, мону өчү деп негээр, шынын чугаалаарга, эттеп эгелзээр. Байысаалга дыка берге, байысаакчыларның аайынга кирбес болза, эттеп-ле турар. Кымчы баа караанга дээрге, карактарының бирээзинин суу төктүп каан. Буруу чок черге шииткел-биле 15 чылды хоругдалга эрттиргеш, хосталып чанып келген.

Үр-даа болбаанда, 2-3 ай эрткенде, база катап тудуп апарган. Чүрмит-Дажының чолаачызы ооң-биле сүлчээлиг турган, хоставас ужурулг кижини-дир деп нүгүлдээш, база катап 8 чылга шиидип каан. 1953 чылда хосталып келген. Борис Базыр өг-бүлө туткаш, Хову-Аксында Сайлыг суурга чурттап, мал-маган азырап чораан.

Тываның төөгүзүндө билдинмес бо болушкун-биле холбаштыр баштайгы тыва ужудукчулар кымнарыл деп айтырыг тургустунуп кээр-дир.

1930-1932 ЧЫЛДАРДА ОК-ЧӨПСЕКТИГ ҮЙМЭЭННЕР

Тыва Арат Республикага 1920 чылдарның төңчүзүңге чедир мал болгаш чер ажил-агыйларының эштежилгелери (МЧАЭ) чоорту тургустунуп, коллективтиг ажил-агыйларның ора-сомазы хевирлеттине берген. МЧАЭ-лерге өг-бүлениң кежигүннери эвээш, хөй санныг мал-маганын хууда ажил-агый тудар аргазы чок тыва араттар болгаш орус тараачыннар демин кадып турганнар. Хөй ажы-төлдүг, төрөлдөрлүг араттар болгаш тараачыннар МЧАЭ-лерге кирбейн, хууда ажил-агыйын боттары тудуп, күрүңге үндүрүлгөр төлөп турганнар.

Ажил-агыйның хууда хевирин хүлээп көрбес революсчуг идеяны Совет Эвилелиниң өөредилге черлеринге боттарының угаан-бодалына сиңирип алгаш келген Тыва Арат Республиканың аныяк удуртукчулары МЧАЭ-лерден "бажы дескинип", коллективтиг совет ажил-агый (колхоз) хевирин тургузарын дүргедедир деп шиитпирлээннер. Ол дээрге бир талазында, ССРЭ-ге чорудуп эгелзээн "колхозтаашкынны" майыктап үлөгөрлөп алганы болган. Тываның Араттың Революсчуг Намының 1932 чылдың февраль-март айларда болган тоску съездизинге 5 чыл дургузунда хуу-

да ажил-агыйларны коллективчидерин калбаа-биле чорудар деп шиитпирни хүлээп алган.

Шыырак хууда ажил-агыйлыг тыва араттар болгаш орус тараачыннар колхозтарга кирер хөңнү чок болганнар. МЧАЭ-лерниң кежигүннери-даа болза, көшкүн амыдыралга чаңчыккан тыва араттар сууржун амыдыралче шилчииринге удурланганнар.

Совет Эвилелиниң деткимчези-биле эрге-чагыргазы быжыга берген, аг-шериглиг, суд болгаш кеземче органнарлыг апарган ТАР-ның Чазаа хууда ажил-агыйларны күш-биле база боттандырып чорудар аргалыг апарган. Ынчангаш бай-шыдалдыг араттарны болгаш тараа-

чыннарны, колхозтарже кирер күзели чок кижилерни совет эрге-чагырганың дайзыннары деп чарлап, оларның мал-маганын болгаш эт-сөвин колхозтарже күш-биле хураап ап эгелзээн.

Колхозтаашкынга удурланганнар мал-маганын хөйү-биле өлүрүп, ооң эдин төрөлдөринге болгаш таныыр кижилерге үлөп, тараа дүжүдүн чажырып шыгжап турганнар. Ол чүүл чоорту ок-чөпсектиг үймээнче шилчээн. 1930 чылдың чазын Хемчиктин араттары үймеп үнгеннер. Оларның аразына 1924 чылда Хемчик үймээнинин киржикчилери база бар болган. Тываның Араттың Кызыл Шерииниң аъттыг эскадрону ол үймээни чылча баскан. Үймээнниң 139 киржикчизин тудуп,

каржы-дошкун ээрийдээн. Оларның аразындан 14 кижини адып өлүргөн, элзээн хөй кижини Моол таварты Кыдаттың тывалар чурттап турар Синьзян мөжүжө дезип чоруткан дугайында медээлер Тываның төөгүзүнүң дугайында номнарда бар.

1932 чылда Кунгуртулга хып үнген үймээни Хертек Шилги-Бызаа, Иргит Бадыраа командаылаан аъттыг эскадрон баскан. Тере-Хөлге болган тулчуушкунга 70 үймээнчи өлүрткен, дириг артканнары Моолче дезип үнгөн.

Тываның орус суурларына база колхозтаашкынга таарзынмаан орус тараачыннар үймеп үнгеннер. Бот-башкарлыр орус күш-ажылчы колонияның удуртукчулары кызыл партизаннардан онза даалгалыг отрядтарны тургускаш, ол үймээни шиитпирли-биле баскан. Хартаачыларның чамдызын адып өлүргөн деп медээлер Тываның төөгү материалдарында бар.

Черле ынчаш, чүгле Тывага эвес, совет Россияның губернияларына колхозтаашкынга удурланган тараачыннарның тура халыышкыннары 1920 чылдар төңчүзүндө 1930 чылдар эгезинде хып үнгүлзээн, Кызыл Шеригге каржызы-биле бастырган дугайында төөгү медээлеринде демдеглээн.

Арынны Шаңгыр МОНГУШ
Белеткээн.

ЧАҢГЫС ШЫЙЫГ БЕЗИН УТКАЛЫГ

Май 24-те Тыва үндезин культура төвүнге «Сүлде» деп солун делгелге болуп эрткен. Ону Тываның улустун чурукчузу, Моол күрүнениң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, В. Көк-оол аттыг Национал театрың кол чурукчузу, Начын Шалыктын 55 харлааны, ТАР-ның 100 чылдааны, Тываның Национал театрының 85 чыл оюнга тураскаадып эрттирген. Аңаа дарга-бошкалар, көскү культура ажилдакчылары, эртемденнер болгаш сураглыг чурукчунун чогаадыкчы ажил-ижиниң мөгөйкичлери, үнелекчилери хөйү-биле чыгып келген.

Начын Шалык:

— Чүге-ле делгелгезин бо Тыва төпте эрттирип турар кижилер боор? — деп, чыылганнар айтырар чадавас. Ооң утказы мындыг. Бирээде, бо оран-саваның турар черинге ТАР үезинде эң баштайгы тыва театр ажиттыг болуп турар. Амгы үеде ооң орнунда чаа бажың турар-даа болза, тыва театрың төөгүзүнче хая көрнүп, чонга ону сагындырып, делгелгени маңаа кылган кол чылдагаан бо. База бир чылдагаан, тыва театр 1936 чылда тургустунган болгай. Бо чылын 85 харлап турар, а ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл болган бо юбилейлер делгелге кылырынга чылдагаан болду. Оон аңгыда, ТАР-ның сүлде демдээ, герб бүгү делегейде геральдика деп эртемде көскү исти арттырып каан. Бис, боттарымыс ону эки билбес турувуста, делегейде билдингир чурукчулар, геральдика-биле ажилдап турар алдар-аттыг кижилер шагда-ла билер. Олар, «Силер, бир дугаар чуртунуң девискээрин көргүскен гербти кылган улус, тывалар-дыр силер» — деп чугаалай бээр чорду. Шынап-ла, ТАР үезиниң сүлде демдээнде Тываның картазын көргүскен болгай. А ол үеде делегейде кым-даа ынчаар кылбайн турган. Өгбелеривистиң бо хире солун исти арттырганын анык-өскенге тайылбырлап, бо ТАР-ның 100 чылын ажыглап, төөгүвүсче хая көрнүп, номнарга, эртем ажилдарыңа бижири болза, ажырбас деп бодаар мен. Ынчангаш геральдиканың улуг ужу-утказы бо. Ынчап кээрде, им-демдек чокта чуртталга утка чок дээр шын. Бети дээрде, оруктарда демдектер безин бисти уштап-башкара бээр болгай. Ол орук демдектерин таптыг сайгарып көөр чүве болза, шупту буруңгу демдектер болуп турар. Бистиң эрги үжүктөривис база шупту ханы уткалыг, база-ла им-демдектерден укталган. Бисти өске чоннар үжүк-бижик чок, чыдып калган чон деп чугаалап турарыңа таарзынмас мен. Көрүңер даан, буруңгу им-демдектеривис, танмаларымыс, үе-дүптен бээр түрк бижиктер, уйгур бижиктер, эрги моол бижиктер, кириллица, латиница дээш шуптузун ханы сайгара бээр болзувусса, төөгүвүс кымдан артык байлак, ханы уткалыг, ол хире улуг орукту эрткен, кайгамчык чон бис дээрзин миннип, чоргаарланып чоруур болзувусса эки.

Бо делгелгеде колдуунда шупту Тывага хамаарышкан ажилдарны делгээн. Логотиптер, эмблемалар, им-демдектерни кылып тура, хөй номнардан төөгүнү казы тургаш, кижилерни билип алыр. Кижилер бээр чурту дээш, Тыва дээш сеткили аарып чоруур боор. Мен база шак-ла ындыг. Сагыш-сеткилим чүгле Тыва дээш аарып чоруур. Бөгүн маңаа келгениңер дээш, өөрүп четтирдим — деп, делгелгени ажыдып турда, сөс алгаш, билдингир чурукчу чыылганнарга кыска тайылбырны кылган.

«Дээди Конфуцийниң чугаалааны-биле, делегейни сөстөр азы хоойлу эвес, а им-демдектер чагырып турар. Им-демдектер кандыг-ла-бир чүүлдүн ханы утказын, бир-ле чажыт делегейни кижилерге дамчыдып, илередиң турар. Амгы үеде адаарымыс логотиптер, эмблемалар, танмалар кижилерниң хей-аадының көдүрлүүшкүнүңе, сүлде-сүзүүнүн бедиринге, ажил-херээниң чорудуунга улуг ужу-дузалыг» — деп, хемчегниң башкарыкчызының чугаазын делгелгеге келген улус бадыткап турду.

Кайгал-оол Ховалыг, «Хүн-Хүртү» бөлүүнүн удуртукчузу, Россияның алдарлыг ажилдакчызы, Тываның улустун хөмөйжизи:

— Начын Кара-ооловичиниң делгелгезин эрттирип

алырга, кайыын боор дээш, албан-биле келдим. Кончуг ховар салым-чаяанның чурукчу деп хүндүлөп чоруур кижилер мен. Чүге дээрге кылган ажилдары шупту дыка ханы утка сиңген болур. Боду аажок тывыңгыр, дүрген угаанның, чиге бодалдыг кижилер. Бистиң «Хүн-Хүртү» бөлүүвүстүн им-демдээн, логотипин база таңмазын ол кылган. Аңаа немей чүскүктү база кылып берген кижилер. Ам бистиң бөлүктүн им-демдээнде Х деп үжүктөр чүге кириген дээрге, ында утка дыка чараш. Бирээде, бистиң тыва чонувустун уран чүүлүңе, аас чогаалыңа хамаарышкан сөстөрнүң баштайгы ужуу Х-дан эгелзэн — хөмөй, хөгжүм, хомус, хөөн... Аңаа немей күштүг сөстөр — хамнар, хүреш дээш өске-даа. Бо делгелгеде ол им-демдээвисти көскү черде асканын онзазынып көрдүм. Боду ам-даа анык кижилер-дир. Чогаадыкчы ажилы улам-на сайзыраарын күзээр-дир мен.

Белекмаа Мунге, Тываның Национал архивиниң директору:

— Бистиң архивтиң эмблемазын Начын Кара-оолович дыка ханы уткалыг кылган. Ында эрги моол бижик, кириллица, латиница дээш, шуптузун кирип тургаш кылганы, дыка улуг уткалыг. Делгелге дыка онза-дыр. Бо делгелгени 2019 чылдан тура манаан бис. Дыка өөрүп тур бис. Начын Шалык бо үениң онзагай салым-чаяанның кижизи, бодунуң билиглерин доктаамал чаартып, төөгүнү ханы касканнап чоруур. Архив-биле харылзаазын черле үспес, доктаамал бир-ле чүүлду ылавылаан, кезээде чогаадыкчы дилээшкенинде чоруур кижилер. Моон-даа соңгаар хүндүлүг чурукчунуң ажил-ижинге чедишкенин күзээр-дир бис.

Байлак Монгуш, «Медээ-Хаан» бөлүүнүн удуртукчузу, хөгжүмчү:

— 2016 чылда, барабанчылар ансамбли тургустунуп турар үеде, бистиң башкымыс Валерий Дырты-оолович бөлүүвүстүн адын канчаар адаарын Начын Кара-оолович-биле сүмележиң көрээлиңер дээн. Шынап-ла, сүмени база алган бис. Бөлүүвүс адын Начын Кара-оолович «Медээ-Хаан» деп адап алыңар дээни-биле ол олчаан болган. Ол адынга хамаарыштыр им-демдээвис, эмблемавысты база чуруп берген. Бо делгелгеде ону кончуг таптыг көргүскөш, тайылбырлап каан чүве-дир. Черле ынчаш, бо улуг чурукчу-биле бо-ла таваржып, өске-даа төлөвилелдерге кады ажилдажы бээр, биске улуг аас-кежик деп санаар мен. Бо делгелгеден кайы хире хөй ажилды кылганын магадап көрүп тур мен. Дыка солун-дур. Бо-ла хөй ажилдарны шуптузун ном кылдыр үндүргөн болза, келир салгалдарга дыка-ла ажыктыг болур деп бодаар-дыр мен.

Светлана Мунзук, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы:

— Бо шуут кайгамчыктыг салым-чаяанның кижилер. Тыва-авамыс мындыг улус ховар. Ооң боданыры бир тускай, философчу көрүштүг. Бо делгээн ажилдарны көрүп турарга, дыка чоргааранчыг-дыр. Бистиң Начынымыс ышкыжыл бо деп, амырап көрүп тур мен. Чамдык чогаадыкчы улустун ажилдары кижиниң сагыш-сеткилин доолдуруп, чугаалаар сөстөр безин тывылбас кылдыр дээптер. Начын Кара-оолович шак-ла ындыг. Ооң ажилдарында чаңгыс шыйыг безин ханы уткалыг, бир-ле чажыт чүүлду тайылбырлап турар. Логотиптер, эмблемаларны топтап көрүңер даан, шупту бот-боттарындан ылгалдыг, ажил бүрүзү тускай тайылбырлыг, уткалыг. Шии дерилгелерин кылганда база ындыг. Делгелгеде бо бүгү чүүлдерни номга кирип бижири болза, дыка-ла эки ийик. Эртемденнер ол дугайында бодап-ла турлар боор. Тываның барык бүгү организациялары Начын Кара-ооловичиниң чурган эмблемазын эдилеп турар болгай. Ол талазы-биле черле шыңгы чугааны кылып болза артык эвес деп бодалдыг мен.

Василий Балчий-оол, Тываның алдарлыг ажилдакчызы, фотограф:

— Начын Кара-ооловичини шаандан тура таныыр, билер мен. Бодунуң ажилдары дыка философчу уткалыг болур кижилер. Мен бо-ла арга-сүмө айтырып чеде бээр мен. Кезээде кончуг солун бодалдарны сүмелээр. Бо делгелгеде ак-кара кылдыр чурган чүүлдерни онза-зындым. Чурукчу ону чурат, чаңгыс эгелзеш, олчаан төнчүзүңе чедир чурган деп эскердим. Чогуң чурат турда база көргөн мен. Чаңгыс-даа балааш ажыглавас кижилер чорган. Ынчангаш чурукчунуң моон-даа чогаадыкчы ажилдары немежиң, ам-даа солун бодалдары төрүттүңер-ле болзун деп күзээр-дир мен.

Светлана Ондар, Тываның уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, режиссер:

— Начын Кара-ооловичини 1996 чылдан тура эки билер апарган мен. Бедик дуржулгалыг Мастер деп бодум хуумда ынчаар үнелеп чоруур мен. Ол Тываның төөгүзүн дыка эки ханызындан билер. Ооң арга-сүмезин кезээде дыңнап, өөренип билип ап чоруур чүүлдерим хөй. Кижиниң бодалын дораан билип кааптар, кандыг шииге, чүү херек дээрзин кончуг эки сайгарып, сүмелеп бээр. Ылаңгыя ойнаарактар театрыңа дыка хөй эки чүүлдерни кылган, ооң тургустунарыңа дыка улуг рольду ойнаан. Ховар талантылыг чурукчу моон-даа соңгаар чогаадыкчы чедишкенин күзээр-дир мен.

Майны Биче-оол, Тываның Национал музейиниң бойдус чурт-шинчилел болгаш туризм талазы-биле эртем ажилдакчызы, Начын Шалыктын башкызы:

— Бо делгелгени көргөш, өөреникчимниң бо хире байлак, иштиги делегейи кайгамчык делгем кижилер-дир деп, катап-катап магадап чор мен. Бо кижиниң театрда кол чурукчу ажилындан аңгыда, сүлде демдектер, эмблемалар, геральдика талазы-биле кончуг улуг ажил чорудуп келгенин, ооң талантызының бир аңгы арны ажыттыңар-дыр деп, онзаалап демдеглевес аргам чоктур. Мында делгээн ажилдарында бистиң буруңгу түрк үеден эгелзеш, хаяларда чурумалдарга чедир бо бүгү-ле чүүлдерни холбап туруп, бичии хемчээлге утка кирип, им-демдек үндүр чурат көргүзери дээрге, дыка нарын ажил. Меңээ улуг ажыдышкын болду. Тыва-авамыс база бир ховар тывыжы-дыр деп үнелээр мен. Моолдун безин уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы деп атты анаа эвес алган-дыр деп, түңнөп көрдүм. Чоргаарланып чор мен. Моон-даа соңгаар чогаадыкчы ажилын делгемчидип ажилдаарын күзээр-дир мен. Бо-ла делгээн ажилдарны шуптузун бичии буклеттер кылдыр-даа, ном-даа кылдыр кылгаш, чонче үндүрер болза, кончуг ажыктыг болгу деп.

Карина МОНГУШ.

Чуруктарны Интернеттен алган.

Психология – нарын эртем. Киж – бодустан төлү. Киж боду база нарын, кижиниң мага-боду бодустан хоойлуларынга чагыртып чоруур болганда, амгы үеде психология – агаар, суг дег чонга улуг уjur-дузалыг апарган. Кым мен, мен? Бо номну номчаан улуг-биче кижилер бодун боду танып, билипкеш, чаа аргаже шилчип, бодун өскертиптер.

Ол номну баштай-ла холга актап четтирген: Тываның улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар, Тываның улустуң башкызы Валентина Өдүрековна Домур-оол, психолог башкылар Нина Александровна Чооду (Гимназия №9, Кызыл), Маргарита Эрес-ооловна Ондар, Валентина Горькийевна Монгул баштады байырымныг сөстү ап, өөрүшкүзүн илереткен.

ПСИХОЛОГИЯ
III-IV класс
өөредилге ному

Тываның улустуң башкызы Валентина Домур-оол:

– 2021 чылда үнген тыва дылда «Психология 3-4,5,6 кл.» номнарынга үнелелди бээр аас-кежиктиг болдум. Казах философ-чырыдыкчы Абаев Кунанбаев мынча дээн: «Делегей кызыгаар чок калчаа далай, үе-шаг соксаал чок хат, салгалдар далайның солчуп турар чалгыннары. Ол солчулга мөңгө амыдырал». Чаңгыс-даа кижиниң амыдыралына база этностун-даа төөгүзүндө көдүрлүүшкүнүг-даа, дүшкүрлүг-даа үелер турар, бүгү делегейде национал бот-медерелдин өттүнүүшкүнүн үезинде тыва чоннуң салгалы быжыг туруштуг, психология талазы-биле билигилг болуру чугула. Бо тыва дылда үнген психология номнарында өөредилгеге ажыглаар материалдар: кичээлдерге, семинарларга, тренингилерге, чогаадыларга ажыктыг чүүлдер дыка хөй. Кичээл-даа планнаарда, өөредип турарларның хире шаан, белеткелин көрүп тургаш, психология номнарында материалдарны алыры чугула. Эң-не кол чүүл кичээлден кичээлче оларның психология талазы-биле билии ханылап, иштики делегейи байып, амыдаралче көрүжү делгемчиир уjurлуг. База бир кол сорулга – психология талазы-биле шижээди алган билигилерни амыдыралче кириери болгаш туружу быжыг хамааты болурун чедип алыры.

Чаа өөредилгилг ном

ТЫВА ДЫЛДА «ПСИХОЛОГИЯ»

Туружу быжыг этностун (чоннуң) эң-не ылгалдыг чүүлү – ооң серемчилелдиг болгаш күрүнезирек болуру. Серемчилелдиг болгаш бодун шүгүмчүлөп билир чон – дылын-даа, уjur-чаңчылдарындаа, туружун-даа, оон артык күрүнезин-даа чидирбес. Четтирдивис, Наталья Оюновна, моон сонгаар-даа чогаадыкчы чедишкиннерни күзедим. Кадык, чаагай болуп көрүңер!

Стол артынга аяк шай ижип, чугаа хостуг чоруп турган. Маңаа психолог башкылар Нина Чооду (Гимназия №9, Кызыл), Маргарита Ондар, Валентина Монгул, тыва радионун хоочун журнализи Светлана Данзын-оол, олышкаш чогаалчы Черлиг-оол Куулар үнелиг сөстөрни чугаалап, бодалдар солчуушкунун кылганы дыка солун.

Черлиг-оол Куулар Тываның улустуң чогаалчызы:

– Бир аай моон тудуш чаяан-сеткилдиг болуулар!.. Казаньга болган ханныг террорнун кончуун көрбес силер-бе? Көскүзү кончуг. Көк хүндүс-ле дерзии өлүрүкчү чаш ажы-төлдүн амызынга чедип, оларны чок кылыр дээш бар чыдырда, кым-даа эскербээн. Бүгү делегейде бисче кижанышкын тергиидеп турда, ону тоомчага албас, эскербес чорук дээр-ге коргунчуг-дур! Хөй ниитиниң психологиязы көңүс чадагай, моон-на демниг звесчоруувус көстүп турар. Ак-Довуракка ийи угбашкы бүгү өг-бүлени чок кылып, оларны өрттедип кааптарга, «Ханныг хайга килең» деп поэма бижип кагдым. 50-60 чылдарда ындыг дүвүрээзинни албан черлеринге хөй чон килең-биле көдүрүп, сойгалап илереди бээр турган болгай. Хөй-ниитиниң психологиязын оттуруп, бо айтырыгже кол кичээнгейни салырын эртемден башкы Наталья Товуунун психологияны школа программасынга кириери чугула деп сагыш салышкыны эң чугула. Тываның Чазаа болгаш Тыва Республиканың Өөредилге яамызы бо чүүлдү хандыр өөренип, ону амыдыралга боттандыраар чугула-дыр. Тыва чон шаг төөгүдөн тура чүү болу бээрин баш бурунгаар ожаап билир,

сезиктиг, серемчилелдиг сагыш-сеткили байлак, психология эртеми-биле тудуш чон болгай. Психологиявыс кошкаандан дылывыс чидирер, төрөл харылзаа кудулаар, чаагай мерген чаңчылдарывысты уттуп каар деп бардывыс.

“Сугда даштар” деп шүлүүм номунга, «Шораан», «Үер-халап сөөлүндө» деп чогаалдарымга чүүден, кымдан сагыш-сеткилимни чаартып, аарыг човуладан адырлып ап чоруурумну ханы омур-хевирлерге угаадып-ла келдим. С.К. Тока хөй частырыг кылза-даа, төп улуг өске күрүнең салдары-биле частырыг кылганын репрессиядан когарааннар хандыр бодаары чугула, келир үе-биле чурттаар бис. Ооң чонга эки кылган чүүлдери частырындан хөй. Өглерге көшкүн амыдыралдан бүгү Тываны чарып алгаш, кайгамчык сайзыралче удуртуп баштааны – ооң психолог чогаалчы салым-чаяанында болгай.

Лидия Иргит, журналист:

– Эргим, номчукчу! Психология номунун даштында даштар анаа-ла-бир каасталга чурук звес, шаг төөгүдөн бээр тыва кижиниң психологиязы-биле тудуш харылзаалынын дүүшкүнүн сөс чокка докторувус Наталья Оюновна Товуу хуваанак дажының чажыдын мында ажыдыпкан-дыр. Даш киж ышкаш бодуу-биле медерелдиг, салым-чолдуг, сагыш-сеткилдиг, тускай үнүг болганда, ырлап, хөглөп, дүвүрөп-даа билир. Тыва чоннуң амыдыралында даштар онзагай черни ээлеп турар. Тыва чогаалчыларның чогаалында даштар (даглар) дугайында ыры, шүлүктөр эвээш звес бижиттинген. Чижээ: Салим Сүрүң-оолдун «Көк-көк даглар»... База бир чижек: Хуваанак дажы. Ону тыва өгбелеривис шаг төөгүдөн бээр амыдыралга ажыглап, ыдыкты-биле эдилеп чораан, ол чүүл бистен адырлып, чиде бербээн. Тыва чоннуң бурунгу философчу көрүжүндө ыдыктыг даштар: Шай согааажының дажы, шаныыш, отук-дажы, дээрбе дажы, эртин даштар, көжээ даштар, чараш-даштар, хаяларда дүрзүлөр, хуваанак, үттүг даштар, белге дажы, чаттыг даштар (чаъс-чайык чагды-

рар), саң салыр даш, сайдак-дажы дээш оон-даа өске. Ооң уjur-утказын билир улус даштарның чажыт билин салгалдан салгалче дамчыдып берип, ону ыдыкты-биле хүндүлөп көөр чораан.

Даш – шимчевес символ, кезээ мөңгениң дыжы. Даштарда мөңгө тураскаалдар, бижимелдер, киж көжээлерни сиилбип, тудуглар (хүрээге ажыглаар) тудуп, делегейниң чоннарында ажыглаттынып турар. Ындыг-даа болза, тыва кижиниң психологиязы-биле даштың медерелин холбапкан эртемден Тывада көстүп келгенине чоргаарланыр уjurлуг бис. Тыва чоннуң психологиязы даштарда безин сиилбиттинген, ол кайгамчык-тыр. Ону эртемден, башкы Наталья Товуу ном даштында сөс чокка чаңыландыр ырлапкан. Тыва кижиниң психологиязын сөс чокка мынчаар илередипкени – делегей чоннарының психологиязында бо чаа ажыдышкын-дыр.

А дириг кижиниң чүрээ даш ышкаш соок, өлүг апаар чүве болза, долгандыр өлүм-чидим, өрт-халап айылы чүү-даа болуп турза, анаа-ла ыт чок олурар чүве болза, сагыш-сеткил хоозуралынга келгенивис ол. Ынчангаш бо номну улуг-биче кижилер, ада-иелер хандыр номчуп, өөренип, баарынга чылды тудуп чорууру күзенчиг.

Номда чурукту көрүңер: номда 1-ги даш (Мөңгүн-Тайгадан) – чуурга. Чаш амытан чуургадан боттанар. 2-ги даш: Мында чада аайы-биле дашты эрге-дужаал аайы-биле эдилээри азы эртем-билигнн чадазы, өрү чүткүл. 3-кү номда даш – даш киж ышкаш аймак-төрөл болуп, чоннар аразына харылзааны тудуштурар. Тыва чоннуң мерген угаады бар: «Эки кылган ажил, элп читпес алдар». Бо номда назын чок, келир үениң чаа салгалдары-даа номчуур. Тыва дылда «Психология 3-4,5,6 кл.» деп өөредилге номун Россияның өөредилге академиязының академиги, психология эртемнериниң доктору И.В. Дубровина редакторлаан. Тыва дылда экспериментиниң удуртукчузу, психология эртемнериниң доктору Н.О. Товуу редакторлаан, тыва дылче ТывКУ-нун башкызы, чогаалчы Мария Күжүгет очулдурган.

Психология эртемниниң доктору Наталья Оюновна Товуу бодунун акшазы-биле (барык бир миллион) үндүрүп парлаткаш, ТАР-ның 100 чыл оюн уткуштур муң катап өргүлдү бир дугаар республиканың бүгү чонунга бараан болуп, өргүп турары – чаагай алдар, ачы-буян!

Четтирдивис, Наталья Оюновна. Ажы-төлге, ада-иелерге, өске-даа номчукчуларга ачы-буяныңар доктаазынам. ТАР-ның 100 чылын уткуштур чүс ачы-буянын чорук дээн кыйгының бирги базымы бо-дур!

Лидия ИРГИТ,
журналист.

ОНЗА СОРУНЗА КҮШТҮГ АЖЫЛДАР

Республиканың орус культура төвүнге «Урянхай номчулгалары» болуп эрткен. Ону Сергей Шойгунун тургусканы «Урянхай. Тыва дептер» деп 7 томнуг номунга үндезилеп ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы организастаан. Номчулгаларны эртемден Кара-кыс Аракчаа удуртуп эрттирген. Ол «Урянхай. Тыва дептер» төлөвилелди боттандырган ажылчын бөлүктүн удуртукчузу турган.

Номчулганың киржикчилеринге депутат Шолбан Кыргыс ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Каң-оол Давааның өмүнээзинден байыр чедирген.

– «Урянхай. Тыва дептер» – Тываның узун төөгүзүндө ооң эрткен маадырлыг

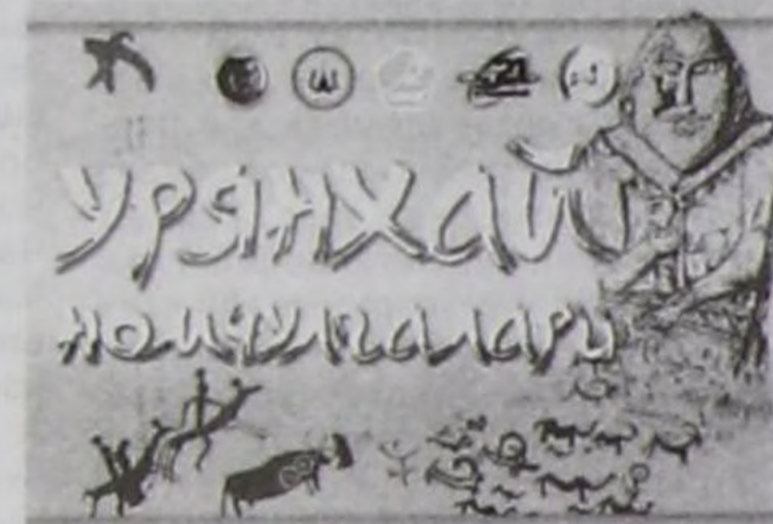
делгем оруун өске чурттун хамаатылары – орус шинчилекчилерниң кара-биле чыып бижээн ажылдарын чаңгыс черге чыып тургускан баштайгы улуг ажыл болур. Ол биске алдын үнелиг.

Төрээн чериниң шинчилекчилеринге, эртемденнерге, студентилерге, анык-өскенге дептерниң уjur-дузазы улуг. Эрги шинчилел ажылдарын чаңгыс черде чыып каан болгаш, бир түү номнар-биле ажылдаарга, эптиг.

Дептерниң баштайгы арыннарын ажыдыптарга, ооң маңган ак амаларында парлаан ажылдар, эрги чурук-хөөрүктөр кижини салбайн баар. Ол ажылдар онза сорунза күштүг. Шын сеткилинден ажит-чажыт чок бижээн демделгелдер бисти эрги шагже эргилдирип, ол үелерден салбайн, дыңзыды куспактап алырын «Урянхай. Тыва дептерни» номчуп, ажыглап турган улус билер – деп, Дээди Хуралдың байыр чедирген чагаазында бижээн.

Депутат Шолбан Кыргыс бодунун

чугаазын доозуп тура, «Урянхай номчулгаларының» киржикчилерге чедиш-киннерни күзээн. Аңаа янзы-бүрү солун шинчилел ажылдары-биле Тываның күрүне университетиниң, ортумак тускай өөредилге черлериниң болгаш хоорай школаларының үстүкү класстарының өөреникчилери киришкен.

Бистин корр.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

СҮТ-ХӨЛДҮҢ АЛДАРЛЫГ МӨГЕЛЕРИ

Ачамның кады төрзөн дунмазы Серемаа Дарый-маа уруунун уругларының адазы ТАР-ның тулган мөгези Көргү-Сундуй, ачамның улуг күдээзи. Ол сөөккүр, улуг, шыырак мага-боттук, 160 кил чедип турган боор. Бир серге ээдин чипкеш, бир паш шайны чааскаан ижипкеш, айттанып алгаш чоруй баар турган деп авам чугаалап олурар чүве. Ол мөге кижини багай аът угбас. Чүгле бодунун мунары Калчан-Шилги деп бедик, шыырак аъттыг чораан.

Ачам, авамның боттарының күдээлери база-ла ТАР мөгелери чорааннар. Бачыкай оглу Ооржак 1944 чылда Тыва Арат Республиканың 23 чыл болган оюнга тураскааткан хүрешке шүглүп үнгөн.

Ол ышкаш Тыва Автономнуг областың «Тулган мөгези» деп аттың эдилекчизи, Бегзи Белек оглу база-ла ТАР-ның мөгези, республика чергелиг хүрештерге күштүглерни каш удаа тирилеп, шүглүп, үжүрлөжип чораан.

Бир-ле хун Ак-Даш деп бичии суурга Мартаа мөге, Бегзи мөге авам, ачамның кидис өөнгө чедип келгеннер. Ол үеде олар кончуг-даа аныяк, шыырак мөгелер турган. Ынчан 2-ги класска өөренип турганымны эки сактыр-дыр мен. Өөрөнгөш чанып келиримге, өг чанында хөй-ле улус чыгылып келген, каткы-хөглүг, өөрүшкү-маңнайлы-даа аттыг болду.

Ачамның күдээлери хүрежип чорааш, чанып келгенин ынчаарда билип алган мен. Мартаа Бачыкай оглу ол болган хүрешке шүглүгөн, а Бегзи Белек оглу үжүрлөшкөн. Кайызының-даа алган шаңналдары патефон азы ырлаар хааржактар. Ону ырладырга, көрбээн чүвезин бир-ле дугаар көргөн чон аажок сонуурган, өөрүп-хөглөп турар болган.

Патефонга улуг кара пластинканы салыптарга, «Дөгээ баары» деп ырыны күүседип турары дыка солун. Чер-чуртун алдаржыдып чораан мөгелеривис боттары

чок-даа болза, алдарлыг аттарны тыпсыры чугула деп бодаар-дыр мен.

Семис-оол Сарыгларга – Күчүтөн, Сүүр-оол Ондарга Авырга, Даныл Ооржакка – Чаан, Көргү Сундуйга – Чаан, Белек оглу Бегзиге – Чаан деп аттарны тыпсыр болза, ажы-төлү, амгы салгалдарында-даа өөрүнчүг болуру чугаажок. ТАР-ның 100 чыл болган оюнда бо алдарлыг мөгелерге хүндүлүг аттар тыпсыр айтырыгны өөренип көөрүнгө идегеп олур мен.

Амгы үеде Мартаа биле Бегзиниң соон салгаан аныяк мөгелер көстүп келген. Мартаа Бачыкайның улуг уруу Нина Мартааның уруу Азиянаның оглу Айрат Ооржак – хүрештерге кымга-даа октатпас, чүгле шүглүп, шыларап үнүп кел чор.

Белек оглу Бегзиниң соон салгаан бешки уруу Чечен Бегзиниң оглу Айдаш база-ла хүрештерге шүглүп чоруур.

ТАР-ның мөгелери Көргү-Сундуй чораан болза, 120 харлыг. Мартаа Бачыкай оглу – 95 харлаар. Бегзи Белек оглу 93 харлаар турган. Бегзиниң ада төрөлдери Сүт-Хөлдө дунмаларының оолдары: Күчүтөн мөге Эрес Кара-Сал, Чаан мөге Андрей Хертек болгаш мөге чзэннерин, дунмаларын өөредип каан даайы, Тываның Арзылаң мөгези Амир Монгуш Тывада алдарлыг мөгелер-ле болгай.

ТЫВА АВТОНОМНУГ ОБЛАСТЫҢ «ТУЛГАН МӨГЕЗИ»

Ооржак Мартаа Бачыкай оглу Тыва Автономнуг областың «Тулган мөгези» деп хүндүлүг атты ап турда, өг-бүлөзи-биле бо чурукту тырттырган.

Бачыкай оглу Мартаа мөге аянын, чараш овор-хевирлиг, узун дурт-сынныг, эвилең-ээлдек болгаш күштүг мөге мен дээш, кажан-даа менээрденмес, биче сеткилдиг, бурунгаар көрүштүг кижичи чораан.

Мартаа Бачыкай оглу – дөрт чараш кыстың ынак ачазы. Хеймер уруу Тамара Ооржак бир кыстың авазы, сес уйнуунун эргелиг кырган-авазы, незни.

Уругларының авазы Өртең Саарылга уруу-биле колхоз, совхозтарга хөй чылдарда малчыннап чорааннар. Чүс баш төрүүр хойдан, чүс хуу хураганнарны онча-менди камгалап алганы дээш өг-бүлө каш удаа шаңнадып-мактадып келген. Сүт-Хөл кожуунун Ак-Даш суурнун мурнакчы малчыннары – аразында эптиг-найыралдыг ада-ие болгаш үлегерлиг өг-бүлө.

Мөгениң эң улуг уруу Нина Мартаа Ооржактың, уруу Азияна Алексеев-надан ТАР-ның мөгези кырган-ачазының соон салгап дөззөн кайгамчыктыг оол төрүттүнгөн. Оң ады Айрат Ооржак, 9-ку класстың өөреникчизи. Республикага база оон дашкаар болган хүрештерге удаа-дараа шүглүп-ле чоруун көөргө, өөрүнчүг канчаар.

Новосибирск хоорайга болуп эрткен хостуг хүреш маргылдазынга ийги шаңналдыг черни алгаш, «Спорт мастеринге кандидат» деп атка төлөптиг болган. Июнь 1-де база ол ышкаш Наадым байырлалдарында тураскааткан хүрештерге шүглүгөш, «Чаш Арзылаң» деп хүндүлүг Оваадайны база кеткен.

Бо хүннерде кырган-адазының мөге салгалының ат-сывы диңмилеп, алдаржып чорууру, төрөл-бөлүккө, кырган ада-иезинге, биске, канчаар-даа аажок өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг. ТАР-ның 100 чылдаанында кырган-ачазынга тыпсып бээр хүндүлүг адын уруунун мөге оглу Айрат Ооржакка хүлээди бээрин сүмеледивис.

Чылбак МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

Сүт-Хөл кожуунун Ак-Даш сууру.

КАТАП ЭГИТСЕ

Тыва Арат Республиканың Дээди шаңналы – орденниң төөгүзүнүн болгаш сүлде демдээниң дугайында кончуг солун материалды сенатор Дина Ивановна Оюн «Тувинская правда» солунга 2020 чылда «Бир орденниң төөгүзү» деп чүүлүнде бижээнин дыка сонуурган номчаан мен.

Бо солун төөгүнү сенатор ТР-ниң күрүнө архивиниң дузазы-биле ук орденниң эрги болгаш амгы чуруктары-биле көргүзүп таныштырганы бир онзагай солун төөгү. Тыва Арат Республика үезинде, 1936 чылда, ТАР-ның сүлде демдээнде база орденинде аъттыг кижичи эртенги даң хаяазы-биле хун үнер чөөн чүкче, чырык хүнче уткуштур халдып олар кылдыр кылып кааны ханы уткалыг. Тыва күрүнениң ол үеде удуртулгазы сүлде демдээнге чүге аъттыг кижини ыяап-ла хун үнер чөөн чүкче халдып олар кылдыр киригенил дээрге.

Бирээде, чүге дизе Аът дээрге тыва кижиге хат дег кашпагай, күштүг, карак чивеш аразында каяа-даа чеде бээр, аажок дүрген шимчээшкинниң демдээ болур. Аът тыва кижиниң чарылбас шынчы өңнүү, дузалакчызы, камгалакчызы, чөмгерикчизи болбушаан, кижичи-биле дорт сырый харылзаалыг болгаш кижиниң хей-адының демдээ болу бергени анаа эвес. Хей-аът дээрге кижиниң камгалакчы болгаш амыдырал-чурттаарының кол күжү болур. Ынчангаш мерген угаанныг бистиң өгбө удуртукчуларымыс аътты сүлде демдээвисте кирип алганы ол.

Ийде, чүге хун үнер чөөн чүкче аъттыг кижичи халдып олурарыл дээр-ге, хун үнүп келирге, чер-делегей чырый бээр, аяс кааң хүнче уткуштур чырык-чаагай, тайбың-чыргалдыг амыдырал-чуртталгаже, чедиш-киннерже, сайзырал-хөгжүдеже уткуй халдып оларын көргүскени ол. Шак мындыг ханы утка сиңген ыдык чаагай сүлде демдектиг чо-

раан тыва чон-дур бис. ТАР үезинде, 1936 чылда, сүлде демдээнде «Бүгү чурттарның пролетарийлери болгаш чөөн чүктүң дарлаткан чону каттыжыңар!» – деп бижээн. А 1940 чылда ТАР-ның сүлде демдээнге болгаш орденге өскерилгелер, чаартылгалар кириген, ол дээрге: Кызыл тук, беш адырлыг сылдыс, маска болгаш тараа кезер хол кадыры (бо бүгүн ССРЭ-ден ола олчаан хоолгалап алганы ол). ТАР-ның удуртулгазы 1941 чылдың чайын Ленинград хоорайның демир чоос акшалар үндүрер черинге (монетный двор) ТАР-ның орденин үндүрүп бээринге чагы кириген, 200 кезекке. Ол кирип кааны чагы үнүп келзе-ле, дедир кылдыр үнүп келген: хун үнер чөөн чүкче халдып олар аъттыг кижини хун ажар барыын чүкче халдып бар чыдар кылдыр үндүрүп каан болган. ТАР-ның ол үеде удуртулгазы та чүге ону эде, катап кылдыртып албаан чүве. Оода дайын соонда-даа болза. Ленинград хоорайның демир, чоос акшалар үндүрүп турган чериниң 1941 чылда-ла кылып каан частырыын чүге амга чедир эде кылбайн чоруур улус бис? Чырык хүнче уткуштур халдып оргаш, хун ажар караңгы чүкче чоруурууска болур чүве бе? Бо чүүлге хамаарыштыр тыва чон сүлде демдээвистин эде кылырының айтырыын каш удаа көдүрүп келген болгай. Радио, телевидениеге, солун-сеткүүлдерге-даа ол дугайында чырыдып турган. Чоннуң ол чөптүг дилзэнче ТР-ниң Чазаа, Дээди Хуралы-даа тоомча чок болган. Бо айтырыгны олар дорт шиитпирлелтер ужурлуг улус-тур, чоннуң негелдезинге үндезилээш. А ам удаас ТАР-ның 100 чыл ою болур, аңаа уткуштур Төрзөн Тывавыстың сүлде демдээни эрги турганы хевиринче катап эгитсе деп дилег-бодалдыг мен. Шын ёзу-биле кылган ыдыктыг сүлде демдээвистен Тывавыстың хей-ады, сүлдези кезээде бедик чоруур.

Серенмаа ШОЙДУН,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Кызыл хоорай.

БАШКЫ БОЛГАШ МӨГЕНИҢ АДЫ УТТУНДУРБАС

Тываның хоочун башкыларының, эң шыырак мөгелериниң бирээзи чораан Сүүр-оол Ондар Сүт-Хөл кожуун чурттуг-даа болза, назы-харының хөй кезин Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарда чурттап, ажилдап эрттирген. Сүүр-оол Хүргүлекович Сүт-Хөл оглу деп билбес, ону Чаа-Хөл азы Улуг-Хем Ондары дээр кижилер бо кожууннарның чурттакчыларының аразында бар. Чүге дээрге башкы болгаш мөгениң ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазы бо кожууннар-биле ол хире сырый, оларның хөгжүлдесинге кириген хууда үлүг-хуузу үнелеп четтинмес улуг.

Хоочун башкылар Сүүр-оол Хүргүлекович биле Деспи Санааевна Ондарларның Чаа-Хөл биле Улуг-Хемде хөй санныг өөреникчилери оларны эртем-билигге өөредип, төлөптиг мөзү-бүдүшкө кижизидип чораан эргим башкыларын улуг хүндүткел-биле сактып чоруурлар. Оң бир херечизи – Улуг-Хем кожууннун төвү Шагаан-Арыг хоорайның чаа микрорайоннарының бирээзинде кудумчуга улуг башкы болгаш алдарлыг мөге, Шагаан-Арыг хоорайның хүндүлүг чурттакчызы Сүүр-оол Ондарның адын бо чылдың май 22-де тывысканы.

Байырлыг болушкунга Сүүр-оол Хүргүлекович Ондарның өөреникчилери, Улуг-Хем кожууннун болгаш Тываның хөгжүлдесинге боттарының улуг үлүүн башкызы ышкаш кириген кижилер, күш-ажылдың хоочуннары келген. Оларның аразында Сүүр-оол Хүргүлековичиниң директорлап ажилдап турганы Шагаан-Арыгның дугаары 2 ортумак школазының 1971 чылда доозукчулары Мария Монгушевна Дамчай (Доспан-оол), Роза Кыргысовна Чудаан-оол (Норбу), Лидия Оюновна Дундуй (Ширин-оол), Татьяна Довуковна Папий-оол (Балчый),

Светлана Сатовна Кыргыс (Хувартаа), Григорий Кыргысович Серенчап дээш өскелер-даа. Хүндүлүг башкылары Сүүр-оол Хүргүлекович биле Деспи Санааевна Ондарларны чылы-биле сактып, оларның дугайында солун чүүлдерни өөреникчилери байырлыг болуушкун үезинде чугаалааннар.

Хоочун башкы Сүүр-оол Ондарның ниити башкы стажы 50 ажыг чыл, 33 чыл дургузунда кончуг харысалгалыг ажил – школа директорлап ажилдаан.

Тыва АССР үезинде аныяк башкы Сүүр-оол Ондар тыва хүрешке республика чергелиг маргылдааларга 5 катап шүүлген. Чүгле хүрешке эвес, спорттун өске-даа хевирлеринге дыка хандыкшылдыг шыырак спортчу чораан. Оң спортчу чедишкиннери өөреникчилеринге көсү үлегер-чижек болган. Башкының өөреникчилериниң аразында Тывага спортчу ат-сураа эки билдингир кижилер хөй.

Ачазының адын Шагаан-Арыг хоорайның чаа кудумчузунга тывысканын байырлалында Сүүр-оол Хүргүлековичиниң оглу, чогаалчы, РФ-тиң айыыл чок чоруунун органның хоочуну, халажылгада полковник Александр Ондар эш-өөрү-биле кады келген. Ада-иезиниң амыдырал-чуртталгазы, ажил-ижиниң дугайында «Авам, ачам төөгүзү – тыва чонум төөгүзү» деп номну ол бижээш, 2012 чылда чырыкче үндүргөн.

Хүндүлүг башкы, алдарлыг мөге Сүүр-оол Ондар аттыг кудумчу – оң ажил-херээ, аталдары уттундурбазының херечизи.

Орлан МОНГУШ,
Шагаан-Арыг хоорай.

Баабар БАТБАЯР

Бо чүүлдүн автору – билдингир моол публицист болгаш төөгүчү. Моолдун төөгүзүнүн дугайында оон дөрт томнуг номун ЮНЕСКО-нуң өмээржилге-биле үндүргөн. 2020 чылда бижиттинген “Даржыланган адыг дугайында тоол” деп оон чүүлү хөй чугаа-соотту болдурган болгаш янзы-бүрү дылдарда очулдуртунган.

Россия биле Кыдат – албан езузу-биле бадылаттынган күрүнелиг база төөгүлүг ийи улуг чурт болур. Оон ачызында олар боттарының эрткен үезин бодунуу-биле үнелеп, оларның тайылбыр-лаанын ёзугаар хамык чүүлдерни улус билип алзын, төөгү номнары бижиттинзин дээр сагыштыглар. Моон мурнудан бээр шак ынчаар турган. Ынчалзажок төре чурумнары өскерлип, хувискаалдар болуп, салгалдар солчуп турда, албан ёзузунун төөгүзү база өскерлир. Кажан кыдат салгал бүрүзү солушкан соонда-ла, дараазында салгал төөгүнү бодунуу-биле бижири. Романовтун салгалдары база Россияның төөгүзүн бодунуу-биле бижири келген. Сталинниң дужаалы-биле Россияның төөгүзүн база катап өскерткен, ынчалза-даа коммунизмниң болгаш Совет Эвилелиниң буурап дүшкени-биле Россия боду “чаа төөгүлүг”, чаа төөгү чорудулгалыг апарган, оон болушкунна-рын база кижилерин эрге-чагырга туткан чаңгыс кижилер тодарадыр апарган.

Юань салгалдың соонда тургустунган Мин салгал Моол-биле болгаш Чиңгис-Хаан-биле холбашкан бүгү чүүлдерни Кыдаттын төөгүзүндө бужар болушкун кылдыр көрүп турар. Ол моолдарны “моолдар” деп адаарындан ойталап, а оон орнунга оларны “татарлар” деп ойзудур чугаалап, оларны кайыын-чүде соңгу чүктен келген чон кылдыр көрүп турган. Юань салгалдың чагыргазын хоойлудурумге дүүшпес деп санаар, а Юань салгалдың үндезилекчизин Чиңгис-Хаан звес, а Хубилай дээр. А херек кырында Хубилай-хаан дээрге Чиңгис-Хаанның уйнуу, Юань салгалдың үндезилекчизи кылдыр санадыр болгай.

Эрге-чагыргага келгениниң соонда, Цин манчы-кыдат салгал Чиңгис-Хаанны бурганчыдып эгелзэн. Оон чагыргазының үезинде ортаагы чүс чылдың Чиңгис-Хаанын болгаш өске-даа моол шериг баштыңчыларын хөлчөк өндүржүдүп, хүндүлээр турган, а моолдарны харын-даа мырыңай онза хүндүткелге туткан. Цин салгалдың үндезилекчизи, манчы-кыдаттарның хааны Абахай бодун Чиңгис-Хаанның катап төрүмели кылдыр санаар.

Цин манчы-кыдат салгалды дүжүлгеден дүжүр октаан республикажыларга Юань салгалдың чагыргазының үези Кыдаттын төөгүзүндө эң бужар үе деп санаткан. Япон эжелзешкинни Юань салгалдың чагыргазы-биле деңээр апарган болгаш кыдаттарның ол салгалга удур демиселин бүгү-ле аргалар-биле мактап эгелзэн. Ынчалзажок эрге-чагыргага турган гоминданчыларга Кыдаттын Коммунистиг партиязы Япониядан артык улуг айыылды болдуруп турган. Херектин ужуру чүдөл дие, Иштики Моолдун девискээринге гоминданчыларның, коммунистерниң болгаш японнарның аразына чүгле шериг база политиктиг тергилдел дээш демисел чоруп турбаан. Идеология уjur-уткалыг калчаалыг чугаа-соот база чоруп турган.

КЫДАТ БОЛГАШ СОВЕТ (РОССИЙ) ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЛАРНЫҢ ЧИҢГИС-ХААНГА ХАМААРЫЛGAZY

Кедизинде барып, Чиңгис-Хаанны Кыдаттын национал маадыры кылдыр чарлаан кижилер Чан Кайши болган. Оон тайылбыры-биле алырга, Чиңгис-Хаан, ол кандыг-даа омак-сөөктүг болза, Россияны чагырып алган кара чаңгыс кыдат император болуп турар. Оон салгакчыларының үр чылдарда Москвага тергилделин Кыдаттын Коммунистиг партиязының маргыш чок тирилгези кылдыр Чан Кайши көөр. ККП-ни Москваның эрге-ажыктарын төлзөлеп турар организация кылдыр ол санаар турган. Оон-биле чергелештир ККП-ниң чаа баштыңы Мао Цзэдун Иштики Моолдун моолдарына чүгле коммунистерниң тирилгези оларга Чиңгис-Хаанның алдарлыг салгалын кадагалап арттырынга дузалаар деп чугаалап турган. Моон-биле холбаштыр Мао Цзэдуннун көрүжү совет идеологиядан шийтирлиги-биле өскерлип турган, советтер Чиңгис-Хаанны чүгле бактап, карартып көргүзөрлер.

улуг хемчээлдиг демдеглер эрттирген. Ол бүгү Моол Арат Республикага ындыг байырлаашкынны узуткап басканы-биле удурланышкан. Пролетарлыг интернационализмниң орнунга “национал-буржуаз хөөннү” деткип, ССРЭ-ге “Бээжин Чиңгис-Хаанның ханныг холун чүп, Кыдаттын төөгүзүндө аңаа депшилгелиг рольду берип турар” деп бижири турган.

Культурлуг революцияның чылдарында (1967-1976 чч.) Чиңгис-Хаанны каржы-дошкун дарлакчы кылдыр көргүзөр хамаарылга эглип келген. Чүгле моолдарның звес, а өске омак-сөөктерниң салгалдары база боонун харалында барган. Иштики Моолдун моолдарына ниити-хань культура хөлчөк улуг ыйдышкын-базышкынны көргүзүп турган, ол базышкынның сорулгазы билдингир – моолдарны ханьнар-биле хайнакташтырыры, аңаа удурланганар хөйү-биле өлген. Чиңгис-Хаанның мавзолейин үптөп-тонаан, оон чамдык үнелиг

2000 чылда кыдат археологтар Синь-цзян-Уйгурда Алтайның девискээринден Чиңгис-Хаанның хөөрүн тыпканының дугайында чарлаан, ынчалза-даа ону бадыткапкы дег шынзылгаларны бараалгатпаан. Моол тала аңаа бүзүрээринден ойталаан болгаш улуг хаанның база оон салгалдарының чеве-хөөрүн дилээрин хораан.

Оон-биле чергелештир кыдаттар Иштики Моолда Чиңгис-Хаанның мавзолейинден олча-ажык үндүрүп алырын оралдажып, ону улуг хаанның чеве-хөөрүнден артык чугула деп бадыткап келгенер. 2003 чылда кыдат эрге-чагыргалар мавзолейни улуг турисчи тураскаал кылдыр (“Чиңгислэнд” хевирлиг) хуулдуруп бодап турарын чугаалааннар. 2004 чылда ук төлөвилел улуг саң-хөө бергедээшкенин-ринге таварышкан ужурунда Кыдаттын Чазгаа ону хууда кыдат бүдүрүлгө кылыр дей берген. “Кыдат хөреңгитеннерге сандыптар” дээн бо оралдажышкын Иштики болгаш Даштыкы Моолга улуг чугаа-соотту болдурганының соонда, кыдат чазак ол сорулгаларындан ойталаар ужурга таварышкан. Бо бүгү чүүлдер чүү-даа чүве өй-кызыгаарлыг дээрзин делегейге көргүскен. Оон дугайында элзэн каш ажилдарны израиль төөгүчү Михал Бирани бижзэн.

Бөгүн Чиңгис-Хаанга чүдүүр чорук кыдат чазактын талазындан хөлчөк улуг деткимчени алган, а оон дүрзүзү Кыдаттын шылгарангай национал маадырларының дүрзүлери-биле бир деңге чугула рольду ойнап турар. Чиңгис-Хаанның чуктан кылган дүрзүзүн Бээжинде Кыдаттын Национал музейинде өске арткан императорлар-биле бир деңге тургускан. Ону Европаны чагырган бир дугаар кыдат кижилер деп мактап турар. Дыка хөй номнарны, фильмнерни болгаш сериалдарны оон маадырлыг чоруунга база чедишкенин-ринге, кыдат девискээрлерни делгемчиктенинге тураскааткан. Михал Бираниның тайылбырлап турары-биле алырга, Чиңгис-Хаанның кыдат омур-хевирин шак ынчаар оптуг-кажар ажыгалы хан-чинни безин өөрүшкү-манайже хуулдуруптар кыдат национализмниң тулган арга-шинзениң херечилели болур.

Иштики Моолдун барык хоорай, суур бүрүзүндө чылдың-на Чиңгис-Хаанга янзы-бүрү аар өртектиг тураскаалдар көстүп кээп турар.

Россияның төөгүзүңге Чиңгис-Хаанның болгаш оон салгакчыларының кандыг салдар чедиргениниң дугайында айтырыг – база-ла солун тема.

Батый-хаанның шериглериниң халдаашкынының түңнелинде, Киев Рузу эвээш-ле дие 5-6 нояң черлеринге чарлы берген. Батый-хаан новгородчуларны деткип, өскелерни чагырып алган тудумна оларның каттыжылгазына салдар чедирип келген. Москва Рузу болгаш Алдын Орду бот-боттары-биле бирде-бирде чаалажып, бирде-бирде чаг үндүр эдержи-даа чорза, Москва Рузу Алдын Ордуга үндүт төлөп турган чалча күрүне болур.

Дүжүлгеге Романовтарның салгалы саадап олурупканының соонда, орустарның моолдарга болгаш түрктөргө хамаарылгазы сыр өскерилген. Романовтар Россияны европачылар күзелдиглер, олар тоо быдаргай тарай берген Алдын Ордунун бузундуларын хырбалап эгелзэннер. Россия чеже-даа Европага чызаалаза, өске талазында, хөй-хөй санныг түрк чоннарны каттыштырган чартык-феодал Азий күрүне болуп артып калган.

(Эгези. Төңүзү дараазында үндүрүлгөдө).

Артур ХЕРТЕК очулдурган.

Кедизинде барып коммунистер Кыдаттын моол чурттагыч чонунун калбак деткимчезин ап шыдааннар. 1949 чылда коммунистер төдүзү-биле тирилзэн соонда, идеологияның хүн айтырынга дүүштүр Чиңгис-Хаанга хамаарылга удаа-дараа өскерлип келген. Кажан 1950 чылда эрге-чагыргалар Ордоста Чиңгис-Хаанның мавзолейин катап тургузуп турда, моон мурнунда маңаа шыгжаттынып турган ховар, чүдүлгө шынарлыг чүүлдерни үндүрүп апарган. Чиңгис-Хаанга чүдүүр чорук хевээр артса-даа, ёзулалдар эртирилгези ховартап, олар этнокультура шынарлыг апарган. Чиңгис-Хаанны совет ёзу-чаңчылдарга дүүштүр Моол Арат Республикага багай кылдыр көргүзөр турган, а ону бурганчыдар чорукту шуут-ла хоруп каан, аңаа бодаарга, чамдык шеглел-кызыгаарлаашкыннарны чорудуп турза-даа, кыдат эрге-чагырга моолдарга чоок, билдингир, таныш турганы чугаажок.

1950 чылдарның төңчүзүндө Кыдатка Чиңгис-Хаан каржы-дошкун дарлакчы апаар, ынчалза-даа 1960 чылдарның төңчүзүндө өөскүп үнген совет-кыдат чөрүлдээ ону база катап биезги ээлеп турганы туружунче эккээр болгаш оон адын политиктиг чепсек шынарлыг ажыглаар апарган. Башкарыкчы кыдат эртем сеткүүлдеринде чүүлдерге аңгы-башкы, тоо быдаргай моол аймактарның каттыштырыкчызы, моол күрүнениң үндезилекчизи, Чөөн болгаш Барыын чүктөрнүн харылзаштырыкчызы база Кыдатты каттыштырып, орус черлерниң чаалап алыкчызы Чан Кайшиниң оон чаа депшилгелиг ролун бедии-биле үнелеп эгелзэн. 1962 чылда Кыдатка, оон туржук Тайваньга Тэмуджиниң төрүттүнгенинден бээр 800 чылдаан оюн

чүүлдерни узуткаттынган, а мавзолейниң оран-савазын болгаш девискээрин дус болбаазырадыр заводтун хереглелдеринге ажыглай берген.

Дэн Сяопин үезинде Кыдатка Чиңгис-Хаанны база катап “агарткан”. Ол чаа политика Чиңгис-Хаанның мавзолейин катап дигризер арганы берип, чылдың-на аңаа “Моолдар биле хань – чаңгыс өгбүл” деп лозунгун адаа-биле янзы-бүрү ажил-хемчеглерни эрттирип эгелзэн. Кыдатты 56 омак-сөөктүн төрзөн чурту кылдыр көргүзүп турар чаа кыдат национал политика Чиңгис-Хаанның болгаш оон салгакчыларының ролун эде көргөн. Ам биче-буурай чон бүрүзүнүн төөгүзү Кыдаттын төөгүзүнүн адырылбас кезээ кылдыр санадыр апарган болгаш моол омак-сөөктүн төөгүлүг салгалы улуг кыдат салгалдың иштинге бодунун төлөптиг черин ээлзэн. Моон соңгаар моол чаалап алышкыннарны дорамчылап азы өскээртен келген кадагааты эргелеп-башкарылга кылдыр көөрүн соксадып, харын-даа бир кезек үеде эвээш санныг моолдар бүдүн чуртту башкарып турган үе кылдыр көргүзүп эгелзэн.

Төөгүнүн ындыг янзылыг тайылбырлаашкыны 1990 чылдардан эгелеп Чиңгис-Хаанның ат-алдарының база катап өзүлдүзүн уламчылап, чүгле Иштики Моолдун дегерезинге звес, а Барыын чүкке база оон адын непертеңгейжиткен. Ол бүгү алызында барып Кыдат биле Моолдун аразына Чиңгис-Хаанның салгалы дээш чижилгеге чедирген.

Лондонга Чиңгис-Хаанның тураскаалы улуг чаргы-чаалыны болдурган – бриттан ниитилелдин бир кезек-чамдызы чаалап алыкчының адын мөңгедиринге шуут удурланган.

Чарлал — Реклама

Төрүттүнген
хүнүр-биле!

Бистиң эргим ынак ававыс **Досуаа Баирсановна Монгуш** май 25-те 80 харлаан юбилейин демдегеп турар. Ававыс Чыраа-Бажы сумузуңуң "Чебурашка" уруглар садыңа кижизидикчи башкы болуп ажилдап чораан. Ол — күш-ажылдың хоочуну. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Сукпак суурда уруглары, бистиң аравыста аас-кежиктиг чурттап чоруур. Ада-иевис кады чурттап, бо чылын 55 чыл (изумруд) кудазын демдеглээрлер. Ававыс биске чагыг-сумелиг, чуртталгавыстың эң-не чараш чырык сылдызы база ам-даа эрес-шооаа кижиге. Ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр бир-ле дугаарында кижиниң эгиттинмес байлакшылы — каң кадыкшылды күзевышаан, ам-даа хей чылдарда бистиң аравыска омак-сергек чоруурун күзээр-дир бис.

Уругларындан.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении гражданину **Ооржак Аян-оол Борисовичу** в аренду земельный участок из категории земель сельскохозяйственного назначения с кадастровым номером 17:04:1402002:217, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бояровка, местечко «Чинге-Хем» с разрешенным использованием — животноводство, общей площадью 500000 кв.м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрации Каа-Хемского района.

Консультант по земельным вопросам
Администрации Каа-Хемского района РТ
Олет А.А.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректорлар: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
1212,24 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек

Министерство Информатизации и Связи Республики Тыва
ТЫВА МЕДИАГРУПП
Подписка на все издания

УСПЕЙ ПОДПИСАТЬСЯ
С 14 МАЯ ПО 31 МАЯ!

1904 руб.

ВМЕСТО

2720 руб.

Подробности уточнять по адресу:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309,
и в районных МФЦ РТ. Тел.: 8 (39422) 2-18-10, 3-39-45

12+ 000 "ЭМЧИ" ПИЛЛО-17-01-000536
ИНН 1701061772
ГЕНДИРЕКТОР: КУУЛАР ПИНА КРАДЫР-ОПОВНА

Медицинский кабинет "ЭМЧИ"

- ☒ КВАЛИФИЦИРОВАННЫЕ
ВРАЧИ
- ☒ КОСМЕТОЛОГИЯ
- ☒ ОБСЛЕДОВАНИЕ И
ЛЕЧЕНИЕ ИППП
- ☒ ПРОЦЕДУРНЫЙ
КАБИНЕТ
- ☒ БИОЭНЕРГОМАССАЖЕР

НАШИ ДОКТОРЫ:

САЛАА ОРЖАН НАЗЫН-ОПОВНА
(ВРАЧ ТРАВМАТОЛОГ-ОРТОПЕД
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КУУЛАР ОРЖАН НАЗЫН-
ОПОВНА (ВРАЧ-НЕВРОЛОГ
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КУУЛАР ПИНА КРАДЫР-
ОПОВНА (ВРАЧ-
ДЕРМАТОВЕНЕРОЛОГ, ВРАЧ-
КОСМЕТОЛОГ)

Г. КЫЗЫЛ, ШЕТИНКИН-
КАРА-ЖАА ДОМ 79, БИШЕЛЕР
КАВЕРГА 438

ТЕЛЕФОН:
8-993-343-5555
8-923-650-6555
0000CHYNACEKXU

ИНВЕСТИЦИОННО-ПРОЕКТНО-СТРОИТЕЛЬНАЯ
КОМПАНИЯ «ЭМЧИ»

ТЫВА МЕДИАГРУПП

ТЕЛЕВИЗОР
ЗА ПОДПИСКУ

ПОДПИШИСЬ НА ГАЗЕТЫ «ШЫН» ИЛИ «ТУВИНСКАЯ ПРАВДА»

Принимай участие в конкурсе «ИД
«Тыва»»

На 2-ое полугодие 2021 г.
с 01.05.21г. по 30.06.21г.

Оформи онлайн
подписку на сайте
podpiska.pochta.ru
или в отделениях
почты АО
«Почты России».

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.

МӨНГҮН ЮВЕЛИРЛИГ
КЫЛЫГЛАРЖЕ 35 % ЧИИГЕЛДЕРЛИГ

8-923-338-9188,

8-902-996-22-43

Адреси: Кочетов кудумчузу, 49, 2 дугаар каът.

Расширь
свои границы!
Купи квартиру
в Красноярске!

ОТДЕЛ ПРОДАЖ
+7 (391) 228-67-63

ТЫВА МЕДИАГРУПП
ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ
НОВЫЕ ТОЧКИ ПРОДАЖ!

Напомним, что теперь общественно-политическая газета «Шын» выходит по средам и по субботам.

Газета «Тувинская правда» выходит по субботам.

Адреса точек распространения газет:

КИОСКИ РОСПЕЧАТЬ (ВОСТОК, АРБАТ, ВСК, ГАГАРИНА, ЮЖНЫЙ)

УЛ. КЕЧИЛ-ОЛА, 5 (КРУГЛОСУТОЧНО)

УЛ. ДРУЖБЫ, 157 (С 8 ДО 22 ЧАСОВ)

УЛ. КОЛХОЗНАЯ, 58 (КРУГЛОСУТОЧНО)

УЛ. КОЧЕТОВА, 97 (С 9 ДО 20 ЧАСОВ)

УЛ. МОСКОВСКАЯ, 104 (АПТЕКА «АРЖААНА-ФАРМ»)

МАГАЗИНЫ:

МАГАЗИН «МЯСО» (УЛ. КУЗНЕЦОВА, 8)

МАГАЗИН «ДАНА» (УЛ. ЛОПСАНЧАПА, 4)

УНИВЕРСАМ 45 (УЛ. КАЛИНИНА, 3Г).

ПЛОЩАДЬ АРБАТ (ЦЕНТР)

ДОМ БЫТА. КИОСК ПРОДАЖИ ГАЗЕТ (УЛ. КОЧЕТОВА Д. 35)

ПАВИЛЬОН «КОПЕЕЧКА» (УЛ. ЛОПСАНЧАПА 37/3 КОНЕЧНАЯ 15 МАРШРУТКИ)

ПАВИЛЬОН «ДЕТРА» (КОНЕЧНАЯ 15 МАРШ., УЛ. ЛОПСАНЧАПА Д. 41)

ПАВИЛЬОН «АГАР» (УЛ. АНГАРСКИЙ БУЛЬВАР 27/3, ОСТАНОВКА)

КИОСК «СВЕЖИЕ ФРУКТЫ И ОВОЩИ» УЛ. МОСКОВСКАЯ 104

КИОСК «УЛАР» УЛ. КАЛИНИНА 5А

КИОСК ПРОДАЖИ ГАЗЕТ В ДОМЕ БЫТА

МФЦ Р Т: Г. КЫЗЫЛА, ПГТ. КАА-ХЕМ,

КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО КЮНЗЕГЕШ Ю.Ш.,

СОЦИАЛЬНЫЕ ОБЪЕКТЫ ДОМ ВЕТЕРАНОВ, РЕСБОЛЬНИЦА.

ПРИГЛАШАЕМ РАСПРОСТРАНИТЕЛЕЙ ДЛЯ СОТРУДНИЧЕСТВА.
ИНФОРМАЦИЮ ПО ВЫХОДУ ГАЗЕТ МОЖНО УЗНАТЬ ПО ТЕЛ.: 2-18-10, 3-39-45.